ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ - ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਰਚਨਾ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਆਰੀਆ ਮੱਤ, ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੱਤ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਸ਼ਰੱਮਣ ਮੱਤ। ਸ਼ਰੱਮਣ ਮੱਤ ਵਿਚ ਜੈਨ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਥਾ ਧਰਮ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸ਼ਰੱਮਣ ਮੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨੇ ਜੈਨਮੱਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮੱਤ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਮੱਤ ਆਖਿਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸ ਹਿਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਹਥਲੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਪਾਠਕ ਸੋਚਣਗੇ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਰੱਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਸਬੰਧ?

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੱਮਣ ਮੱਤ ਦੀ ਸਖਤ ਟੱਕਰ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਯੱਗ ਆਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੌਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਲੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਡਟਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਮ ਬੋਲੀ ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਤੇ ਲਿਖਵਾਏ, ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਅਸ਼ੋਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਬੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰੱਮਣ ਮੱਤ ਦ੍ਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਆਰੀਆਂ ਦਾ। ਇਉਂ ਇਹ ਦੋ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਸੀ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫਲਸਫਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉਪਰ ਅਮਲ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਸਤਕ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਪਾਉ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਨੌਜ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਕਨੌਜ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਵਿਦਵਾਨ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸੱਦੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਖ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੱਕਸ਼) ਸੀ ਜੋ ਟੈਗੋਰ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕ ਠਾਕੁਰ (ਭਾਵ ਹਾਕਮ) ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠਾਕਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ ਨਾ ਆਇਆ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹੋ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਵੱਲੋਂ ਹੱਲੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਸਮੇਤ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ, ਕੁਝ ਲਾਲਚ ਵਸ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਠਾਕੁਰ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਜੁਆਨ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਨਕਾਹ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਚੰਗੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਤੇ ਤਿਖਾ ਇਹ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਪੀਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਦੱਖਣੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜੈਸੌਜ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਪਾਸੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਪੀਰ ਅਲੀਖਾਨ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੋੜੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ।

ਖਾਨ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦਾ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਪੀਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨਿੰਬੂ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਮਦੇਵ ਬੋਲਿਆ - ਪਰੰਪਰਾ ਇਹ ਹੈ ਖਾਨ, ਕਿ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਣਾ ਵੀ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਧਾ ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਜ਼ਾ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਕ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ, ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰੋਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪਕਵਾਨ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਾਣੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਇਧਰ ਆਈ ਤਾਂ ਜੈਦੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੜੀਆ ਲਜੀਜ਼ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪੀਰ ਖਾਨ। ਖਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਰਿੱਝ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ ਇਹ। ਇਸਨੂੰ ਸੁੰਘ ਲੈਣਾ

ਖਾਣ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜੈਦੇਵ। ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਨੱਕ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਭਾ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਆਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੋਈ। ਠਾਕੁਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰਾਲੀ ਠਾਕਰ (ਪੀਰ ਅਲੀ ਤੋਂ ਪੀਰਾਲੀ) ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੱਖ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਣ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਦੜ ਵੱਟ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕੱਟ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਨੌਬਤ ਇਹ ਆ ਗਈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਠਾਕਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵਿਆਹੁਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਹਿੰਮਤੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਜੁਆਨ ਜਗਨ ਨਾਥ ਕੁਸ਼ਾਰ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੀਰਾਲੀ ਠਾਕਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜੜਨਾ ਪਿਆ।

ਕੁਸ਼ਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪੀਰਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਜੋ ਨਫ਼ਰਤ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਜਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸਾਬਤ ਕਰੀਏ ਕਿ ਆਪਾਂ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਿਰਦ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ? ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕਿਹੜਾ ਪਸ਼ੂ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ। ਉਚੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਪਾਸ, ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੁਰੀਆਂ ਹੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਚੌਕਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ ਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਪੀਣ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ। ਇਸ ਪੀਰਾਲੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਨਾਮ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋ ਢੁਆਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਰੀਬ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਆਏ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਇਆ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਸੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਛੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਛੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ''ਠਾਕਰ ਚਾਚਾ'' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ।

ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਦੋਂ ਮਛੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਪਲਟਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜ਼ਮੀਦਾਰੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਤੱਕ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਲੋਂ ਛੇਕਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਬਾਕੀ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਅਉਧ ਬਿਤਾ ਬਿਤਾ ਮਰਦੇ ਜੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਹ ਸੋਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਬਾਬਾ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋ ਗਏ। ਦਵਾਰਕਾ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਉੱਦਮੀ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਿਆਂ ਨੀਲ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲਾਏ, ਸ਼ੋਰੇ, ਚੀਨੀ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਕੋਇਲਾ ਕੱਢਣਾ ਅਰੰਭਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਉਪਰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੇੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਬੈਂਕ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੈਗੋਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ।

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਘਰ ਮਹਿਲ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸੰਗੀਤ ਮਜਲਿਸਾਂ ਸਜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਰਿਆਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਹੁੱਕੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਾਰ ਜੋੜਾ ਸਾਂਕੋ ਨਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਮਹਿਲ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਉਚੇ ਮਰਾਤਬੇ ਦੀ ਬਕਾਇਆ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ।

ਉਹ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਦਾਨੀ ਸਨ। ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਲ 1816 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਸੈਕੂਲਰ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਦਰਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਲਈ ਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਕਾਲਜ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 1835 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜੀਫੇ ਦਿੰਦੇ। ਮੁਰਦਾ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ

ਪਾਪ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਲੈਬਾਰਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ।

1784 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਟਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਗਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਮੈਂਬਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਸੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜ਼ੂਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਬਟਾਨੀਕਲ ਐਂਡ ਜੀਆਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਮਹਿਮਾਨ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਹਰੇਕ ਉਸ ਕਦਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਾ ਰਾਮਮੋਹਨ ਰਾਇ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚੂ ਵਹਿਮ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਛੇੜਿਆ। ਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਦੇਖਕੇ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਭਾਰਤ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1842 ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1844 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫਰੈਡਰਿਕ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਰਨੋਵ ਅਧੀਨ ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਬਾਬਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਾਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ''ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਖਸ ਨੇ ਸਥਾਈ ਯਾਦ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੀ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੂਈ ਫਿਲਿਪ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਨੇ ਦਿਤੀ। ਵੱਡਾ ਮਹਿਮਾਨਘਰ ਰੇਸ਼ਮੀ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਾਲਾਂ ਪਸ਼ਮੀਨਿਆਂ ਨੇ ਇਉਂ ਢਕ ਰਖਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਈਏ।

ਅਗਸਤ 1846 ਵਿਚ 52 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰ 'ਦ ਟਾਈਮਜ਼' ਨੇ 3 ਅਗਸਤ 1846 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚੇ, ਸੁਰੱਖਿਆ

ਦੇਵੇ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਠਾਕਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ਈ ਨਾ ਹੋਣ।''

ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਤੇ ਹਥਲੇ ਨਾਇਕ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਦਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਧਨਾਡ ਪਿਤਾ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਬੇਟਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸ਼ਾਨੋਸ਼ੌਕਤ, ਧਨ, ਦਾਅਵਤਾਂ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿੰਸ ਕਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜਾ ਰਾਮਮੋਹਨ ਰਾਇ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਦੇਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਉਮਰ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦਾਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਘੁਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਪੋਤਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਿੰਦਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਚਟਾਈ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਆਸਣ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਇਹੋ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਖਾਵਾ ਧੋਖਾ ਹੈ।'' ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਬਤ ਐਵਿਲਿਨ ਅੰਡਰਹਿੱਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਡਾਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰਹੱਸਮਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।''

ਪਿਤਾ ਅਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦਵਾਰਕਾਨਾਥ 52 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚੱਲ ਵਸਣਗੇ ਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਕਾਫੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖਰੀਦ ਦਿਤੀ। ਦੇਹਾਂਤ ਬਾਦ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਭਾਰੀ ਮਾਲੀ ਘਾਟਾ ਪਿਆ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀਆ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲੈਣਦਾਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਵਾਰਕਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦਿਆਲੂ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹੱਸ ਕੇ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਇਛੁਕ ਹਾਂ, ਸਾਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਤਬਦੀਲ ਮਲਕੀਅਤ ਕਰਵਾ ਲਵੋ।

ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਨੇਕਬਖਤ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋ। ਆਪਾਂ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲੀਹਾਂ ਉਪਰ ਲੈ ਆਵਾਂਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਫਿਰ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਸਮਤੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਦਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਉਤਾਰੇ ਸਗੋਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ''ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਾਨ ਦਿਆਂਗਾ, ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਇਛਾ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਾਂਗਾ।''

ਉਹ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਹਿਤ ਹਿਮਾਲਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਥੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ। ਸਾਲ 1858 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਨਿਰਮਲ ਝਰਨਾ ਸਵੱਛ ਪਾਣੀ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਹਾਉ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਗਏ। ਮੈਦਾਨਾ ਵਿਚ ਆਕੇ ਉਸਦਾ ਪਾਣੀ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਦੇਖਿਆ, ਨਾਲੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਿਸਾਨ ਉਸ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਫਸਲ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦੀਂ ਖਿਆਲ ਆਇਆ - ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸਾਂ ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਉਚਾਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਲ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਦੀਵੀਂ ਸਨਿਆਸ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਖਿਆਲ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆ ਨਿਭਾਏ।

7 ਮਈ 1861 ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਿੰਨੇ ਗੋਰੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਵੀ ਦਾ ਰੰਗ ਕਣਕਵੰਨਾ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੁਦਾਮਣੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ''ਨਹੀਂ ਗੋਰਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਮੇਰੇ ਰਵੀ ਵੀਰ (ਸੂਰਜ) ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਪੁਰਨੂਰ ਕਰਨਗੀਆਂ।'' ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਧੀਰਜਵਾਨ ਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ 14 ਬਚੇ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਚਾਚੇ ਚਾਚੀਆਂ ਦੇ ਬਚੇ ਵੀ, ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਰਿਵਾਜ ਆਪੇ ਅਜਿਹਾ ਸਹੇੜ ਲਿਆ ਕਿ ਧੀਆਂ ਤੇ ਜਵਾਈ ਵੀ ਇਥੇ ਜੋੜਾਸਾਂਕੀ ਦੇ ਵਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ।

ਬਾਲਕ ਰਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਨੌਕਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਚਿੜਚਿੜਾ ਤੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਕੇ ਨੌਕਰ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਆਕੇ ਇਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ - ਜੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਰ

ਜਾਏਂਗਾ। ਇਸ ਬੇਰੁਖੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਅਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ* ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਦਜਿੰਦਰ ਨਾਥ ਕਵੀ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਤੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਭਰਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਜੋੜਨੀ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨੀ ਸਿਖੀ। ਦੂਜਾ ਭਰਾ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤਕੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਬੰਗਾਲੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਿੰਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਘਦੂਤ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉੱਤਮ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮਰਾਠੀ ਕਲਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ। ਪਿਤਾ ਦਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮੈਕਮਿਲਨ ਲੰਡਨ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਸਤਿੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਤਿੰਦਰ ਸੜਕ ਉਪਰ ਦੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਣ ਲਈ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਖਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲੀ। ਹਰੇਕ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ -ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਧੋਣਗੇ? ਪਰ ਸਤਿੰਦਰ ਧੁਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਖੂਬ ਦਿਲ ਲੱਗਾ।

ਹਿਮਿੰਦਰ ਨਾਥ ਤੀਜਾ ਭਰਾ ਸੀ ਜੋ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਇਸ ਭਰਾ ਦਾ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਬੰਗਲਾ ਸਿਖਣੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਫਰਲ ਫਰਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀ ਏ ਡੀ, ਬੈਡ ਤੇ ਐਮ ਏ ਡੀ, ਮੈਡ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਸੇ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਪੈਸੇ ਟਕੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਵੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ''ਖਾਣ-ਚੀਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ। ਕੱਪੜੇ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ, ਬੇਸ਼ਕ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਨਾ ਲੱਗਣ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਹਣੀ ਗੁਰਗਾਬੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮੋਟਾ ਸੂਤੀ ਕੁੜਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ

ਜਦੋਂ ਬੁੱਢਾ ਦਰਜੀ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਜੇਬ ਲਾਉਣੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਏਨਾ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ।

ਰਵੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਰੰਗ ਰੰਗ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗਦੀ। ਅਬਦੁਲ ਮਲਾਹ ਮੱਛੀਆਂ ਲੈਕੇ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਲਕ ਰਵੀ ਨੂੰ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਚੇਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੇਰ੍ਹੀ ਆ ਗਈ। ਬੇੜੀ ਪਰੇ ਹੀ ਪਰੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੇੜੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਫੜਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਘਸੀਟ ਕੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜਾ। ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਉਲਟ ਛੇਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਬੇੜੀ ਬਚ ਗਈ, ਮਲਾਹ ਵੀ ਸਲਾਮਤ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਈ? ਮੈਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁਛਦਾ - ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਅੱਗੇ ਦੱਸ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਅਬਦੁਲਾ ਕੀ ਦਸਦਾ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹਟਿਆ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ - ਅੱਗੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਤੂਫਾਨ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਚੀਤਾ ਦਰਖਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੇਜ਼ ਨੇਰ੍ਹੀ ਨਾਲ ਦਰਖ਼ਤ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਚੀਤਾ ਲੱਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਖਾਣ। ਡੁਬਦਾ ਤਰਦਾ ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਬੜੀ ਭੁੱਖ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਪਈਆਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਰਾਲਾਂ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਸਦੀ ਨੀਅਤ ਭਾਂਪਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸਰਕਵੀਂ ਗੰਢ ਮਾਰ ਲਈ ਯਾਨੀ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਗਲੇ ਪੰਜੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ ਮੈਂ ਫਟਾ ਫਟ ਫੰਦਾ ਉਸ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪੈਣ ਸਾਰ ਰੱਸੀ ਖਿਚ ਦਿਤੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਫੰਦੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਫੰਦਾ ਹੋਰ ਕਸਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਖਰ ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ।''

''ਉਹ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ?'' ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ''ਹੜ੍ਹ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰਗੰਜ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜਣਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਮਰਨ ਦਿੰਦਾ? ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ਅਗੇ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ਖਿਚਵਾਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੀਕਣ ਲਗਦਾ ਮੈਂ ਚੱਪੂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਭੁਗਤ ਸੁਆਰਦਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਉਸਨੇ ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਦਿਤਾ। ਬਸ ਬਰਖੁਰਦਾਰਾ, ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਨਾ ਪੁੱਛੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ। ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ।''

''ਅੱਛਾ'', ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਚਲੋ ਇਹ ਤਾਂ ਚੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਮਗਰਮੱਛ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣਾਉ। ਅਬਦੁਲ ਆਖਦਾ, ''ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨੱਕ ਦੀ ਕਰੁੰਬਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਬਰੇਤੇ ਵਿਚ ਧੁੱਪੇ ਲੇਟਕੇ ਉਹ ਬੜਾ ਮੁਸਕਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦੂਕ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਹੀ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਲਸੰਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਐ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਨਾ। ਇਕ ਆਜੜੀ ਔਰਤ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾਤੀ ਨਾਲ ਬਾਂਸ ਛਿੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜੁਆਨ ਬੱਕਰੀ ਨੇੜੇ ਘਾਹ ਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਗਰਮੱਛ ਆਇਆ ਤੇ ਧੂਅ ਕੇ ਬਕਰੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਵੜਿਆ। ਜਨਾਨੀ ਨੇ ਅੱਗਾ ਦੇਖਿਆ ਨਾ ਪਿਛਾ, ਝਟ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਗਰਮੱਛ ਦੀ ਪਿਠ ਉਪਰ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਦਾਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਕਿਰਲੇ ਦਾ ਗਲਾ ਚੀਰਨ ਲੱਗੀ। ਮਗਰਮੱਛ ਨੇ ਬੱਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾ ਗਿਆ।

''ਫੇਰ? ਅਗੇ?'' ਮੇਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਦਾ।

''ਓ ਯਾਰ ਮਗਰਮੱਛ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮਗਰਮੱਛ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਏਗੀ ਪਰ ਮਗਰਮੱਛ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜੂੰਗਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਕਿ ਅਗੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਦਸੂੰਗਾ।''

''ਅਬਦੁਲਾ ਮੁੜ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮਗਰਮੱਛ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੋਣੈ।''

ਕਲਪਣਾ ਵਿਚ ਰਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਜੰਗਲੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਉਸਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾ ਸਨ। ''ਉਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਿਆਲ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਡਰਾਬੇ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਕੇ ਮਜਦੂਰੀ ਕਰੋਗੀਆਂ। ਛਮਕਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉਪਰ ਮਾਰ ਖਾਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਫੇਰ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ? ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨੋ ਨਹੀਂ ਹਟੀਆਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਟ ਗਿਆ ਹਾਂ।''

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਊਟਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਆਇਆ ਕਰਦੇ। ਭੈਣਾ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬੱਘੀ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਰਵੀ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ – ''ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉ। ਮੈਂ ਨੀਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ।'' ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਚਪੇੜ ਜੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ – ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਰੌਂਦਾ ਹੈਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਣ ਵਾਸਤੇ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁਕ ਲਏਂਗਾ।'' ਇਹ ਭਵਿਖਬਾਣੀ

ਸੱਚੀ ਹੋਈ। ਕਦੀ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਤੁਕਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਉਸਨੂੰ ਅਕਾਊ ਲਗਦੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ''ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਕਾਢ ਉਦੋਂ ਕੱਢੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗ ਬਾਲਣੀ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਬਾਲਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨੀ। ਨਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਪਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਪਾਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਉਹੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।''

ਰਵੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਕਸਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ; ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਰਵੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਹਿਮਾਲਾ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਈ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਦੇਰ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ, ਸੰਗਤ ਗਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ।

ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਸੁਸਤ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲ ਬਦਲ ਕੇ ਦੇਖੀਏ। ਸੇਂਟ ਜ਼ੇਵਿਅਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਲੱਗਿਆ, ਰਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਇਹ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਕੈਦ ਖਾਨੇ ਦਾ ਘਾਲਾਮਾਲਾ ਜਿਹਾ ਸੀ।'' ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਲਾਇਕ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਅੱਕ ਕੇ ਝਿੜਕਣਾ ਫਟਕਾਰਨਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਨੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਬੰਗਲਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਹੱਥ ਆਇਆ ਵਰਕਾ, ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਅਣਥਕ ਪਾਠਕ ਸੀ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਪਰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਫਰਵਰੀ 1876 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਤਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਤਾਕਤਵਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਵੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ਉਪਰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਨਾ ਵੱਜੇ, ਭਰਾ ਜਤਿੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਦੰਬਰੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸਨੇਹ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਕਿਮਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਬੰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤੂਫਾਨ ਜਿਹਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਬੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਖੁਦ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਰਵੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ - ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ। ਬਿਜਲੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਬੀ ਪੱਖੀ ਝਲਦੀ ਤੇ ਰਵੀ ਨਾਵਲ

ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਰਾ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਜੋ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪਿਆਨੋ ਚੁਕ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਮਹੀਨ ਧੁਨਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ - ਰਵੀ, ਇਸ ਗੁੰਗੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਹ। ਰਵੀ ਗੀਤ ਜੋੜਦਾ, ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਕਲਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਜਵਲੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਾਈ ਭਾਬੀ ਮਿਲੇ ਕਿ ਆਲਾਦੁਆਲਾ ਅਪਣੱਤਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਨਿਕੀ ਕਲੀ ਦੇ ਖਿੜਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਜ਼ੋਸਾਮਾਨ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਰਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਭਰਾ ਤੇ ਭਾਬੀ ਦੀ ਕੈਦ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਦੁਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।''

ਭਰਾ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ। ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਬਾਬਤ ਰਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਜੰਗਲ ਸੰਘਣਾ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੋਤੀ ਦਾਦਾ (ਜਤਿੰਦਰ ਭਰਾ) ਨੇ ਬਾਂਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੰਮ ਚਲਾਊ ਪੌੜੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕ ਲੈਕੇ ਅਸੀਂ ਦਰਖਤ ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਬੇਇਜਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਡੰਡਾ ਸੋਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਬਾਦ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਦਿਸੇ। ਭਰਾ ਨੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਲੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਉਠ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਉਸਦੇ ਪੰਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਝਾੜ ਝੰਖਾੜ ਉਪਰ ਝਪਟਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪੂਛ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਟਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਕੀ ਪਤਾ ਇਸਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਫੀਮ ਰਲਾ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ।

ਸਤਿੰਦਰਨਾਥ, ਜੋ ਜ਼ਿਲਾ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸਨ ਨੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕੱਟਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਵੀ ਵੀ ਨਾਲ ਚਲਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਿਹੜਾ ਘੱਟ ਇਜ਼ੱਤ ਹੈ? ਇਹ ਲਾਅ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੰਨ ਗਏ। ਭਰਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਲਾਹ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਸਤਿੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ

ਸਮਾਂ ਰਵੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਵੇ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਜਿਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜੱਜ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਅਨੇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ। ਬਾਲਕ ਰਵੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਥੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਇਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਜਬਰਨ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਖੁਦ ਇਸ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਯੋਰਪ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭੀ ਇਥੇ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਲੰਮੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਛਪਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ। ਉਸਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੇਖ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਉਹ ਸਨ, *ਦ ਸੈਕਸੰਜ਼ ਐਂਡ ਐਂਗਲੋ ਸ਼ੈਕਸਨ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਦ ਨਾਰਮੰਜ਼ ਐਂਡ ਐਂਗਲੋ ਨਾਰਮਨ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੈਟਰਾਰਕ ਐਂਡ ਲੋਰਾ, ਦਾਂਤੇ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਪੋਇਟ੍ਰੀ, ਗੇਥੇ, ਚੈਟਰਟਨ* ਆਦਿਕ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਕੀ ਉਮਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਾਕ ਦੇਖੋ :

''ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਗਰੀਬ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਟ ਦੇ ਪਿਤਲ ਦੇ ਬਟਣਾਂ ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਮੁਲੰਮੇ ਕਰਕੇ ਆਕੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਅਮੀਰ ਤਾਂ ਬਣਨਾ ਪਏਗਾ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗਾ - ਇਹ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਨੇ।''

''ਕਿਹਾ ਜਾਂਦੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੁੰਦੈ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਆਦਾ ਦੇਖਣਾ ਮਾਇਨੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਜਿਥੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਕਲ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।''

''ਮਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਿਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਖਸਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਤਰਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜਮਾ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤਿੰਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਮ੍ਹਾ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਇੱਕ।''

''ਵੇਦਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਖੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਖੁਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।''

''ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਔਰਤ ਸਿਫਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦ ਇਕ ਵਾਂਗ। ਜੇ ਸਿਫਰ ਏਕੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਦਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਖੱਬੇ ਲਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਇਕ, ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

''ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਰਮ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਜ਼ੇਵਰ ਹੈ ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਲੱਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਲੱਜ ਸ਼ਰਮ ਲਟਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਬਚਦੀ।''

ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਉਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨਾ ਦਾ ਰਵੀ ਵਿਚ ਆਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹੋ ਰਵੀਂਦਰ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਬਣ ਗਈ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਗੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰਦਾ, ਸੰਗੀਤ ਸੁਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਆ ਉਤਰਦੇ, ਕਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾ ਪਹਿਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਬੰਗਲਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਲੋਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛਡ ਗਏ ਹਨ।

ਭਰਾ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਰਿਆਜ਼ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਰਾਠੀ ਦੋਸਤ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਜੁਆਨ ਧੀ ਅੰਨਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਰਵੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੋਰੇ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਉ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭੁਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਅਉਧ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਬਸ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਭੋਰਾ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਤੁਰਤ ਮੰਨ ਗਈ। ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਬਤ ਕਰ ਤੂੰ ਕਵੀ ਹੈਂ। ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ - ਮੇਰਾ ਇਕ ਨਾਮ ਰੱਖ। ਜਿਹੜਾ ਨਾਮ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਕਿਹਾ

– ''ਜਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਤੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਬਣ ਜਾਏ। ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਇਹ ਨਾਮ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਬੋਲੀ – ਦਫਨਾਈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖੀ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੀ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਜਾਣਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਦੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਏ ਨਾ ਹੋਏ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਹਦਾਇਤ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਿਤੀ – ਕਦੀ ਦਾਹੜੀ ਮੁੱਛਾਂ ਨਾ ਰੱਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਇਕ ਵੀ ਲਕੀਰ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਛੁਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਰਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਲ 1878 ਵਿਚ ਭਰਾ ਨਾਲ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜਾ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਬਤ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਅਜਿਹਾ ਮਨਹੂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਧੂਏਂ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਸੈਲਾਬਿਆ ....ਹੜਬੜੀ ਵਿਚ ਭਜੇ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਛਿਲਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ...ਇਥੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਠੇਕਾ ਸੜਕ ਦੀ ਹਰੇਕ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਹੈ।

''ਕੁੜੀਆਂ ਪਿਆਨੋ ਵਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗ ਨੇੜੇ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਿਮਾਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਚੁਹਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਲੰਦਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਭਿਅਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੈਮਰਾ ਕਿਸ ਚਿੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੈਡਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ — ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਦੀ ਪਿਆਨੋ ਦੇਖਿਆ ਸੀ? ਸਵੇਰ ਛੇ ਵਜੇ ਉਠ ਕੇ ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਉਸਨੇ ਇਕ ਗੋਰੇ ਮਿਸਟਰ ਬਾਰਕਰ ਦੇ ਘਰ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸੱਟ ਵਜੋਂ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਰਕਰ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਫਟਕਾਰਾਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਖਾਣ ਦੇ ਮੇਜ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਣ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ

ਬਾਰਕਰ ਆਖਦਾ ਤਾਂ ਗੋਰੀ ਡਾਂਟਦੀ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਥੋੜਾ ਨਿਮਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਮਿਸਟਰ। ਬਾਰਕਰ ਆਖਦਾ - ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਕ ਨਾਲ 'ਪਲੀਜ਼' ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਸੀ। ਗੋਰੀ ਕਹਿੰਦੀ - ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਲਫਜ਼। ਬਾਰਕਰ ਆਖਦਾ - ਫੇਰ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਕੰਨਾ ਦਾ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਕਸੂਰ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।'' ਬਸ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਖੂਬ ਰੱਫੜ ਛਿੜਦਾ।

ਉਸਨੇ ਇਹ ਮਕਾਨ ਬਦਲ ਲਿਆ ਤੇ ਡਾ. ਸਕਾਟ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਡਾਕਟਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜੁਆਨ ਧੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਕਿ ਘਰ ਉਪਰ ਇਕ ਕਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦਾ ਕਬਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਲੈਕੀ ਮਾਰਖੰਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਦ ਪਰਤੀਆਂ।

ਦੋਸਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਵੀ ਨੇ ਜੋ ਖਤ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ। ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੀ ਥਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਡੇਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਗੜ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਲਸਰੂਪ, ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੰਦਨ ਪੁੱਜ ਗਿਆ - ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ .... ਤੁਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾ।

ਰਵੀ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੁਦ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਨਠਦਾ ਸੀ, ਨਿਯਮਿਤ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਭਗੌੜਾ ਹੋਕੇ, ਉਹ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸ ਪਰਤਿਆ, ਲਿਖਿਆ - ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਖਾਮੋਸ਼ ਅਸਮਾਨ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਸ ਦਾ ਨਾਟ ਕਾਵਿ *ਟੁੱਟਾ ਦਿਲ* ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਖੂਬ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਮਹੀਨ ਭਾਵਾਂ, ਸੂਖਮ ਧੁਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਛੁਹਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ - ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਕੋਲ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਇਹ ਜ਼ਖਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?

ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ। ਤਿਰੁਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਭੇਜ ਕੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮਹਲ ਵਿਚ ਆਕੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਰਚਨਾ

ਸੁਣਾਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਭਰਪੂਰ ਦਾਦ ਦਿਤੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਛੋਕਰੇ ਨੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਸੁਣਾਈ, ਚਮਤਕਾਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਭ ਵਡੇਰੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਛੋਕਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਝਰਨਾ ਫੁੱਟ ਪਿਆ। ਕਵੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦਾ ਕਿ ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟਿਆ ਤਾਂ ਗੀਤ ਪਰਤੇ। ਹੁਣ ਉਸਨੇ *ਗੀਤ ਨਾਟ ਬਾਲਮੀਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ* ਲਿਖਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਾਲਮੀਕ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਕਰੌਂਚ ਪੰਛੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਇਕ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵਲ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈ ਉਸਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ, ''ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਖੁਦ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਦੂਸਰਾ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਕੈਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਬੇਅੰਤ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਏਨੀ ਭਰ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਡੁਬਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਹੈ।''

ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੈਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਕਿਤਾਬ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਪਟਕੀ ਅਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਨੀਂਦ ਨਾਂ ਆਈ। ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਖਿੜੀ ਚਾਨਣੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ ਤੇ ਝਿਲਮਿਲਾ ਉਠੀ। ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ ਆਕਾਸ਼ ਖਿੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਕਿਵੇਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰੇ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।''

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਲੰਦਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬੇਟਾ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਤੇ ਧੀ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਪਤਨੀ, ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਕੋਈ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਟਰੰਕਾਂ ਸਮੇਤ ਉਹ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਧੀ ਦਰਵਾਜੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਆਖਦੀ ਹੈ – ਪਾਪਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਨੀਂ ਦੇਣਾ। ਕਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ – ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੁਹਣੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਜਦਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਆਉਣ ਵੇਲੇ

ਬਹੁਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਧੀ ਆਖਦੀ ਹੈ – ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਈ ਨੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਜਦੋਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਨੀ ਦੇਣਾ।

ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ, ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਟਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਸਾਰਾ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਤੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਆਇਆ –

ਨਦੀਆਂ ਹੋਵਹਿ ਧੇਣਵਾਂ ਸੁੰਮ ਹੋਵਹਿ ਦੁਧ ਘੀਉ।
ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਸਕਰ ਹੋਵੈ ਖੁਸੀ ਕਰੇ ਨਿਤ ਜੀਉ।
ਪਰਬਤ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਹੋਵੈ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਾਉ।
ਭੀ ਤੂਹੈ ਸਾਲਾਹਣਾ ਆਖਣ ਲਹੈ ਨ ਚਾਉ।

ਮਾਝ ਮ.1, 141.

(ਗਾਵਾਂ ਨਦੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣ। ਚਸ਼ਮੇ ਦੁਧ ਘਿਉ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ।
ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਸ਼ੱਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਲੋਕ ਸਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣ। ਹੀਰੇ
ਲਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਚਾਂਦੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਹਾੜ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ
ਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਾਂਗਾ ਮਾਲਕ, ਥੱਕਾਂਗਾ ਈ ਨੀ।
ਤੇਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕਦੀਆਂ ਪਿਤਾ।)

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਚੁਣ ਕੇ ਕਵੀ ਨੇ *ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ* ਨਾਮ ਦਾ ਗੀਤ ਨਾਟ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਬੜਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ। ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਕਰ ਅਮਰਾਪਦ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਅਤੇ ਜੁਆਨ ਬੇਟੇ ਕੱਚ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਚੁਣ ਕੇ ਸ਼ੁਕਰ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੁਕਰ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਉਸਨੇ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਧੀ ਦੇਵਿਆਨੀ ਕੱਚ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੇਵਿਆਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋਣ/ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੇਵਿਆਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ–

''ਆਖਰ ਤੂੰ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਜਿਸਦੀ ਤੈਨੂੰ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹਨ, ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੱਸ, ਸਿਵਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ? ਕੋਈ ਅਦਿਖ ਕੰਡਾ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚੁਭਦਾ ਨਹੀਂ?

''ਨਹੀਂ ਦੇਵਿਆਨੀ, ਅਜਿਹੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।''

''ਤਦ ਤੂੰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੁਖੀ ਬੰਦਾ ਹੈਂ। ਜਾਹ, ਸੁਰਗਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਅਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾ, ਦੇਵਤੇ ਸੰਖਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕਾਹਲੇ ਹਨ। ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੱਚ ਦੱਸ, ਇਸ ਬੇਰਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗਲਮਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ?''

ਕੱਚ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਦੇਵਿਆਨੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ।''

''ਖੁਸ਼ੀ? ਇਹ ਤੇਰਾ ਸੁਰਗਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਖੇ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਏਨੀ ਸਸਤੀ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਤੇ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ-ਕਮਲ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲਾ ਕੀੜਾ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਿਮਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਖਰ ਮੁਰਝਾ ਕੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਝੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ, ਜਾਹ। ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ?

ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵਿਆਨੀ ਪਿਆਰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ - ''ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ, ਜੋ ਕਿ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।''

''ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਅਹਿਸਾਨ ਰਹੇਗਾ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਦੇਵਿਆਨੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਹ ਦੇਵਿਆਨੀ।''

''ਖਿਮਾ? ਖਿਮਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ? ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਏਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਚੇਗਾ ਜੰਗਲ ਦਾ ਉਜਾੜਾ? ਯਾਂਦਾਂ ਸੌ ਸੌ ਸੂਲਾਂ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਲਾਜ ਮੈਨੂੰ ਤੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਏਗੀ। ਲਾਜ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਆਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਉਂਕਿ ਧੁੱਪ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਛਾਂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ, ਪੂਰਨ ਬਗੀਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ। ਇਸ ਬਗੀਚੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਤੂੰ ਫਟਾਫਟ ਇਕ ਮਾਲਾ ਵੀ ਪਰੋ ਲਈ ਤੇ ਫੇਰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਦਾ ਧਾਗਾ ਤੋੜਕੇ ਫੁੱਲ ਰੇਤ ਵਿਚ ਸੁਟਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈਂ - ਮੈਂ ਜਾਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ।

''ਠੀਕ ਹੈ ਸਖੇ। ਜਾਹ ਹੁਣ। ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸਰਾਪ ਲੱਗੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਰ ਤਾਂ ਢੋਏਂਗਾ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਂਗਾ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਬਤ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਲੰਮੇ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਰਦੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਣਗੇ। ਹੁਣ ਜਾਹ।''

1898 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਭਖਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਧ੍ਰੋਹ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਗੀਆਂ ਲਈ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸਨ। ਲੋਕ ਮਾਨੀਆ ਤਿਲਕ ਨੇ ਇਸ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਨੇ ਤਿਲਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ *ਕ੍ਰਾਂਤੀਰੋਧ* ਨਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਲੇਖ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤਿਲਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਸਿਸਟਰ ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਧਨ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਰੀਜਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵੀ ਜੁਟ ਗਏ।

ਬਾਲਕ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਉਪਰ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਪਟਨੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਕੰਗਣਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕੰਗਣ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਅਪਣੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਘੁਮਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੰਗਣ ਉਂਗਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕੰਗਣ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ, ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਪੁਛਿਆ - ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕੰਗਣ ਕਿਥੇ ਡਿਗਿਆ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸੋ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਕੰਗਣ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੁਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਉਥੇ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਬੋਧ ਸਾਖੀ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਿੱਖ ਉਪਗੁਪਤ ਮਥਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਰਾਜ ਨਰਤਕੀ ਵਾਸਬੱਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਕਾਰਨ ਭਿਖੂ ਦੇ ਠੋਹਕਰ ਵਜ ਗਈ। ਦੇਖਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਜੁਆਨ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਉਪਗੁਪਤ ਸੀ। ਨਰਤਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਓ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਭਿੱਖੂ, ਇਹ ਕਠੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇਰੇ ਲੇਟਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਕਦੀ ਮੇਰੀ ਹਵੇਲੀ ਆਈਂ, ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗੀ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਭਿਖੂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਾ ਵਕਤ ਆਇਆ ਮੈਂ ਆਵਾਂਗਾ ਨਰਤਕੀ। ਹਾਲੇ, ਤੂੰ ਜਿਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈਂ, ਉਥੇ ਜਾਹ। ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ। ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਂਦਾ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਭਿਖੂ ਫੇਰ ਮਥਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਇਕ ਬਿਮਾਰੀ ਗ੍ਰਸਤ ਲਾਚਾਰ ਔਰਤ ਇਕੱਲੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਲੇਟੀ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਛਾਣੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਨਰਤਕੀ ਹੈ। ਚੇਚਕ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਗਏ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਛੂਤ ਰੋਗ ਨਾ ਲਾ ਦਏ। ਭਿਖੂ ਨੇ ਬਿਮਾਰ ਔਰਤ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ, ਉਸਦੇ ਫੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਿਸਮ ਉਪਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਭਜਨ ਪੜ੍ਹੇ। ਬਿਮਾਰ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਆਉਣ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨ, ਕੌਣ ਹੋ ਤੁਸੀਂ?

''ਭਿਖੂ ਉਪਗੁਪਤ ਹਾਂ ਨਰਤਕੀ। ਵਾਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਆਵਾਂਗਾ? ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਆ ਗਿਆ ਦੇਖ।''

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀਤਣ ਤੇ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ, *ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਸੰਧਿਆਂ* ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿਚਲੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਜਲ ਜਾਏਗਾ। ''ਇਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਦੇ ਖੂਨੀ ਬੱਦਲਾਂ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਵਿਚਕਾਰ ਉਲਝਦਾ ਹੋਇਆ ਡੁਬਿਆ ਹੈ।''

ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਸਿਆਲਦਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਰਕੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਮਕੈਨਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ ਹਮੇਸ਼ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੰਗਲੀ ਤਪੋਵਣ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਕਰਨ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ 22 ਦਸੰਬਰ 1901 ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖਲ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਸਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ, ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼। ਇਹ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਕਵੀ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਘਰ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ''ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਕੂਲੀਏ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾ ਕੇ ਸਾਡੇ

ਉਪਰ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਗੀਚੀ ਉਪਰ ਗੜੇਮਾਰ ਹੋਵੇ।'' ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੁਫਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਕਵੀ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਪਾਠ ਪੋਥੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਆਪ ਲਿਖੀਆਂ, ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ। ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਤਾ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਗਾਉਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ।

23 ਨਵੰਬਰ 1902 ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਮ੍ਰਿਣਾਲਨੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਕਵੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨਦੀ, ਨਾ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ। ਵਿਆਹ ਵਕਤ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤੀ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਸਮਝਣੀ ਸਿਖ ਲਈ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਦੀ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਈ ਰਹੀ, ਕਵੀ ਨੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨਰਸਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ –

''ਦੁਖ ਦੀ ਸੇਜ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਬੀਤੀ
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਥਮ ਕੇ ਹੁਣ ਸੁੱਕ ਗਈਆਂ ਹਨ।
ਉਸਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ
ਤੇ ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ
ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਤੇ ਉਹ ਸੁਗਾਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ, ਵਾਪਸ ਭੇਜਦਾਂ।
ਮੇਰਾ ਘਰ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰਤਦਾ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਮਾਲਕ ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤਾਂ ਅਨੰਤ ਹੈ ਨਾ
ਉਸ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਲਭਦਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰਵਾਜੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੀ ਧੀ ਰੇਣੁਕਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਬਗੈਰ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਓਦਰ ਗਏ ਸਨ। ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਰਖਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੱਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜੋ ਗੀਤ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਿਸ਼ੂ (ਬੱਚਾ) ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟਾ

ਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ *ਦ ਕਰਿਸੈਂਟ ਮੂਨ* ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚੈਕੱ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੈਸਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਬਚਿਆਂ ਬਾਬਤ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ ਹੈ। *ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੁਰਗ ਵਸਦਾ ਹੈ,* ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਬੋਲ ਹਨ –

ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਤਾਖੋਰ ਡੁਬਕੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬੇੜੇ ਠੇਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।
ਬੱਚੇ ਕੰਕਰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਸੁਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਅਨੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਗਰ ਤਟਾਂ ਉਪਰ
ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਰੇਣੁਕਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਗਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੈਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਐਜ਼ਰਾਪਾਊਂਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਰਵਿੰਦਰ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸੁੰਦਰ ਗੀਤ ਗਾਇਆ।

ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਭਿਖਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸਾਂ? ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਕਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਵਾਪਸ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਸਿਕਾ ਜਿਸ ਜੇਬੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁਹਰ ਪਈ ਮਿਲੀ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਪਛਤਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ?

ਜਦੋਂ 1914 ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤਕ ਵੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਲਿਖਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਪੈਰਾ ਦੇਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ – ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਲਿਖੋ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਾ ਭੇਜਦੇ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵੀ ਨਾ ਭੇਜਣ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਟਕ

ਡਾਕਘਰ ਆਇਰਿਸ਼ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਯੇਟਸ ਅਤੇ ਸੀ.ਐਫ.ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਰਾਹਨਾ ਕੀਤੀ।

''ਸੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਿਥੀਏ ਕਿ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨੀਏ? ਯਾਦਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਨੰਤਰ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ।''

ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਏਨਾ ਪਸੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਮਜੋਰੀ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਭੇਜੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਵੇਂ ਦਿਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।

27 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਥਿੰਦਰਨਾਥ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਮੇਤ ਲੰਦਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਿਤਰਕਾਰ ਵਿਲੀਅਮ ਰੋਜ਼ਿਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਬਤ ਯੋਰਪ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਰੋਜ਼ਿਨਸਟਾਈਨ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਆਕੇ ਕਵੀ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਰੋਜ਼ਿਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ''ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ - ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾ ਹਨ - ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਮਜਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਬ੍ਰੈਡਲੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿਤਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮਹਾਂਕਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਖਤ ਯੇਟਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੰਦਨ ਆਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਝਾਅ ਜਰੂਰ ਦਿਤੇ ਪਰ ਮੂਲਪਾਠ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ। ਉਸਨੇ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਜ਼ਮਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਟ੍ਰੇਨਾ,

ਬਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਅਜਨਬੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।'' ਇਥੇ ਹੀ ਟੈਗੋਰ ਸੀ.ਐਫ. ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸੀ.ਐਫ.ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ ਬੜਾ ਨੇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਪਾਦਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਡਾਂਗਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਦੇਖਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ''ਸੈਂਕੜੇ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮਾਰ ਖਾਂਦੇ ਦੇਖੇ।''

ਐਜ਼ਰਾ ਪਾਊਂਡ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਰ ਬਾਦ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਯੇਟਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਯੇਟਸ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਦਕਾ ਆਨੰਦਿਤ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਜਿਸ ਵਰਗਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਨਵਾਂ ਯੂਨਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਪੁਨਰਜਾਗ੍ਰਣ ਦੇ ਦੌਰ ਵਰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਕੈਨਕੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਤੂਫਾਨ ਜਾਂ ਅਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਨੰਤ ਸਹਿਜ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਉਹ ਢੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਉਪਰ ਫਤਿਹ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਰਗਾਂ ਕਾਵਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਆਦਮੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਜ ਖਿਡੌਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਟੈਗੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹੀ ਬਣਮਾਣਸ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਖੱਲ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦਾ ਮੁਦਗਰ ਚੁਕੀ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਚਾਲੀ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੋਰਪ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਅੰਜੀਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਜ਼ਮਾਂ ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਦਾਂਤੇ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ।''

ਤੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਮੀਤ ਬਣਾਏ ਜੋ ਅਜਨਬੀ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਰੋਜ਼ਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਲਤ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ *ਗੀਤਾਂਜਲੀ* ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਉਂਕਿ ਯੇਟਸ ਨੇ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਤੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਰਾਸਰ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਵੀ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖਰੜਾ ਵੀ ਜਿਥੇ ਯੇਟਸ ਨੇ ਸਲਾਹਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਯੇਟਸ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਅਸੀਂ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇਖ ਲਵੋ।

ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦਾ ਰੀਵੀਊ ਕਰਦਿਆਂ *ਟਾਈਮਜ਼ ਲਿਟਰੇਰੀ ਸਪਲੀਮੈਂਟ* ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਇਹ ਨਜ਼ਮਾ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ। ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਦਿ ਕਥਨ ਹੋਣ, ਜੋ ਇਥੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਕਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਤੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੋਵੇਂ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਠੋਹਕਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਕਹਿਣਗੇ - ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ - ਤੁਹਾਡਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿਥੇ? ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ। ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਹੀ ਕੀ?

ਕੁਝ ਗੋਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਟੈਗੋਰ ਉਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਰੇ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਜਿਹਾ ਕਵੀ ਸਦੀਆਂ ਬਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਕੁਝ ਬੰਗਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜੁਆਨਾ ਨੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਕਿਹਾ - ਬਕਵਾਸ। ਟੈਗੋਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਸੇਨ ਅਤੇ ਦਜਿੰਦਰ ਲਾਲ ਰਾਇ ਟੈਗੋਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਕੋਲ ਹੈ ਕੀ? ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਮਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। *ਸਪਿਰਿਟ ਆਫ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪੋਇਟਰੀ* ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਟੈਗੋਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸੱਦੇ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਬਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਰਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤਾਂ ਕੀ, ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਹਾਲ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕੀ ਕਿਸੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਨੂੰ ਏਸ ਕਾਬਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦੈ?''

ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਫੈਲੀ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲ ਵਿਚ ਖਲੋਣ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੋ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਏ ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋਏ। *ਦ ਗਾਰਡਨਰ, ਦ ਕ੍ਰਿਸੈਂਟ ਮੂਨ* ਅਤੇ ਨਾਟਕ *ਚਿਤਰਾ,* ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ।

ਨਵੰਬਰ 1913 ਨੂੰ ਉਹ ਗੋਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਡਾਕਖਾਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਡਾਕੀਆ ਦੌੜਿਆ ਆਇਆ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਰ ਫੜਾ ਦਿਤੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਤਾਰ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਤਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਘਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੇ। ਗੋਰਾ ਬੋਲਿਆ - ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਡਾਕੀਆ ਤਾਰ ਫੜਾਉਣ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੋ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਤਾਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਸਵਿਸ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਧਾਈ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਹਾਰ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ? ਬੱਚੇ ਜੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਕਿਸ ਚਿੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਨੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਸਤਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ, ਉਹ ਵੀ ਵਧਾਈ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਤਪੂਜਾ ਹੈ। ਬੁੱਤਤੋੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ - ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁੱਤ ਪੂਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਇਜੱਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਅਖਬਾਰ *ਬੈਪਟਿਸਟ ਟਾਈਮਜ਼* ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਈਸਾਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਉਹ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਹ ਆਦਮੀ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਥ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਉਸਦਾ ਰਸਤਾ ਸੰਵਾਰ ਸਕੇ।

ਡੀਨ ਇੰਗੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਈਸਾਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਦੀ ਈਸਾਈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਸ਼ੁਭ ਸਮਾਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਟੈਗੋਰ ਈਸਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉੱਤਮ ਈਸਾਈ ਹੈ।

ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ। ਸਵੀਡਿਸ਼ ਅਕਾਦਮੀ ਜਰਮਨਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ। ਜਰਮਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਇਹ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਹੈ।

ਪਰ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸਮੀ ਮਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਸਟਰਜ਼ ਮੂਰ ਨੇ ਨੋਬਲ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਲਿਖਿਆ - ਮਾਨਯੋਗ ਸਕੱਤਰ, ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਦੀ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਥੋਰ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੈਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ/- ਟੀ.ਐਸ. ਮੂਰ।

ਵਰਨਰ ਵਾਨ ਹਾਈਦਨਸਟੇਮ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਰਨਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਦ ਨੋਬਲ ਇਲਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਸਕੱਤਰ ਪੇਰ ਹਾਲਸਟਾਰਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਰੂਹਾਨੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਕਿਥੇ ਫੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜਤਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਟਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਡਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਇਨਾਮ ਨਾਲ ਧਨਰਾਸ਼ੀ ਜੋੜ ਕੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਉਣੇ ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਟੈਗੋਰ ਕਾਵਿ ਨਿਰਾ ਧਰਮਖੰਡ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚਲੇ ਭਜਨ ਜਾਂ ਸੰਤ ਫਰਾਂਸਿਸ ਦੇ ਗੀਤ। ਇਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਸਾ ਕੀ ਚੀਜ਼?

ਇਨਾਮੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਗੇਟੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ - ਝਰਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁਟਿਆਰ ਘੜਾ ਭਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਪਥਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗੇਥੇ ਦੀ ਮੌਤ 1832 ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ, ਕੀ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਇਕ

ਵੀ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ? ਟੈਗੋਰ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ।

ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਛੋਕਰੇ ਉਪਰ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਉਹ ਇਉਂ ਸੀ – ''ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦੂਰ ਅਣਦੇਖੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਇਹ ਰੱਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ? ਸਖਾ, ਪ੍ਰੇਮਕਾ, ਕਮਲਫੁੱਲ, ਮਛੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕੱਲਾ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਇਕਤਾਰਾ ਫੜੀ ਗਾਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਉਥੇ ਦੂਰ ਦੁਮੇਲ ਤੱਕ। ਨਦੀ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ। ਕਦੀ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਯਥਾਰਥ ਪੱਛਮੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਅਸਚਰਜ ਜਨਕ ਅਜੂਬਾ ਹੈ।'' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਾਲਦਾਰ ਲੈਕਸਨੈਸੱ ਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਬਾਦ ਖੁਦ ਵੀ ਨੋਬਲ ਇਲਾਮ ਮਿਲਿਆ।

ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹ ਇਸ ਖਪਤਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਪਿਠ ਉੱਪਰ ਡੱਗੀ ਚੁੱਕੀ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ – ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਜਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਅਧਖੜਾ ਬੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਭਾਰ ਡੱਗੀ ਦਾ ਹੈ ਉੱਨਾ ਸੋਨਾ ਲੈ ਲੈ, ਸਾਮਾਨ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਹ। ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਟਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਸਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛੁੱਕ ਹੈ। ਫੇਰੀ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਵੇਂ ਭਾਰ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲੱਦੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੌਡੀਆਂ ਫੜੀ ਇਕ ਨਿਕਾ ਬਾਲਕ ਆਕੇ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ – ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨੇ। ਬੋਝ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਰਾਹਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਲਿਆਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਬੱਚੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ?

ਕਵੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ – ਜਿਸ ਘੜੀ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੀਤ ਉਤਰਦੇ ਹਨ – ਉਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ –

ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਤੋਰੇ ਚਰਨ ਛੁਹੇ।

ਤੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਮੈਂ ਉਰਾਰ।

ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਤੂੰ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ।

×××

ਦਿਲ ਜੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ
ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਤੂੰ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਭਰ ਦਿੰਨੈ?
ਧਰਤੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਖਿੜ ਉਠਦੀ ਹੈ?
ਹਵਾ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਗੁਣਗੁਣਾਹਟ ਕਿਉਂ ਤੈਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?
ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿਚ ਜੇ ਏਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸੀ
ਫੇਰ ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਨੈ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਪਰ?
ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜਲ ਮਰਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਬੇਸ਼ਕ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਮੱਤਭੇਦ ਸਨ। ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਟੰਗ ਨਹੀਂ ਫਸਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚਰਖੇ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਚਰਖਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਵੱਲ ਇਕ ਕਦਮ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਵੀ ਚਰਖੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਕੇਤ ਜਾਣਗੇ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਜੇ ਮੈਂ ਗੀਤ ਕੱਤੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹੇ? ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੀਤ ਕੱਤਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਤਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਚਰਖਾ ਕੱਤਣਾ ਔਂਦਾ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਆਏ ਟੈਗੋਰ ਪਾਸ ਰਹੇ। ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵਰਤਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤਲੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ – ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਾ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਵੀ ਕੁਝ ਨੀ ਹੋਣਾ।

ਲਾਰਡ ਕਾਰਮਾਈਕਲ, ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 20 ਮਾਰਚ 1914 ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤ

ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਰਮ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸਵਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਭਾਰਤੀਓ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਿਤੇ ਸੱਚ ਨਾ ਮੰਨ ਜਾਇਓ।

ਗੋਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਈਟ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ 1916 ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਫੇਰੀ ਉਸਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ ਪਰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਰੋਧੀ ਵਖਿਆਨ ਨਾਪਸੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਰਮਨ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸ਼ੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਆਪਾਂ ਇਸ ਝੰਜਟ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ। ਜਦੋਂ ਜਾਣ ਗਏ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਧੂਰੀ ਛੱਡ ਕੇ 1917 ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਜਾਪਾਨ ਜਾਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿਤੇ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਾਜ਼ੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਕਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਲਿਖਿਆ - ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਰਿਹਾ, ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਹਿੰਦੇ। ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚਿਤਰ-ਗੀਤ ਹਨ, ਗਾਣ-ਗੀਤ ਨਹੀਂ।

ਉਸਨੇ ਜਾਪਾਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਿਹਾ, ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਨੇ ਉਹ ਟਿੱਪਣੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਖਾਈ - ਖਿਡੌਣਾ ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਡਿਗ ਕੇ ਲਿੱਬੜ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਰੇਤਾ ਤੇਰੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਉਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਨਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਬੰਧਨਮੁਕਤ' ਵੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਮੰਜੁਲੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਲਦੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੰਜੁਲੀ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨ ਧੀ ਦਾ ਦੁਖ ਸਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀਗ੍ਰਸਤ ਹੋਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਪਿਤਾ ਹਰ ਵਕਤ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਝਾੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਲ ਸਤਾਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ਕ ਮੰਜੁਲੀ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹਰੇਕ ਲੋੜ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੰਜੁਲਾ ਗਵਾਂਢੀ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਨੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮੰਨ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਵਿਸਾਖੀ 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਹਤਿਆ ਕਾਂਡ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਏਨਾ ਵਡਾ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ, ਘੋਰ ਪਾਪ। ਕਵੀ ਦਾ ਦਿਲ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਹੋਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੀਤ ਥਰਕਿਆ :

ਡਰੇ ਹੋਏ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ
ਜੇ ਉਹ ਕੰਧ ਵਲ ਰੁਖ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤੇ ਹਨ
ਤਾਂ ਐ ਬਦਨਸੀਬ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ।
ਜੋ ਆਖਣਾ ਹੈ ਆਖ ਦੇਹ ਹੁਣ।

ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਥਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। 29 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਲਾਰਡ ਚੈਮਸਫੋਰਡ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਾਈਟਹੁੱਡ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦੀ ਇਹ ਮਿਸਾਲ, ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਰਲੀ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਹੈ। ਆਤੰਕਿਤ ਭਾਰਤ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸਿਧਰੇ ਕਿੰਨੇ ਜਾਹਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ।''

ਬਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲੀ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਮਿਲੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬੌਧਿਕ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿਤੀ - ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਕੂੜੇਦਾਨ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੇ ਹਨ ਕਦੀ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ। ਜੋ ਕਚਰਾ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਖਟਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ 'ਤੋਤਾ ਕਹਾਣੀ' ਲਿਖੀ। ਇਕ ਚਿੜੀ ਫੜੀ ਗਈ ਤੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੀ, ਉਡਦੀ, ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਫਿਰੀ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਅਸੱਭਿਅਕ ਕੰਮ ਬੰਦ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਆਖਰ ਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸਭਿਅ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਜਤ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਨਾ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੀ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋਇਆ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਚਿੜੀ ਇਕ ਦਿਨ ਮਰ ਗਈ। ਸਭ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮਰੀ ਪਈ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਹਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵਰਕਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਠ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿੰਤਕ ਰੋਮਾ ਰੋਲਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ। ਉਹ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅੰਦਰਲੀ ਡਕੈਤੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਸਨ। ਰੋਮਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਸੱਚ ਸਭ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਪਰ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਝੂਠ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾ ਰੋਲਾਂ ਨੇ *ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ* ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਉਪਰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾਏ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ 26 ਜੂਨ 1919 ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਰ ਦਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਗੋਰੇ ਚਾਂਹਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਲੜੀਏ ਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਭੇਜਦੇ ਰਹੀਏ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਤਖ਼ਤੀ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ - ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਹ

ਸੋਚਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਦੇਸ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਸ਼ਤਨ ਦਾ ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਕੋਨਾ, ਜਿਹੜਾ ਨ੍ਹਾਤਾ ਧੋਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਹਮਸਫਰ ਆਗਾਖਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਾਫਿਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਸਮਰਕੰਦ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਸ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਉਪਰਲੇ ਤਿਲ ਉਤੋਂ ਲੁਟਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ, ''ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਉਪਰੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਲੰਦਨ ਲੁਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਲੰਦਨ ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਕਿਹੜਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਨ? ਹਾਫਿਜ਼ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਗੱਲ੍ਹ ਉਪਰਲਾ ਤਿਲ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ।''

ਕਵੀ ਉਦੋਂ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੰਦਨ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਜਲਿਆਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਤਿਆਰੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਆਮ ਮਾਫੀ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਸ ਖਿਮਾਦਾਨ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਦਿਖਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਲੰਦਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਲਾਰੰਸ ਆਫ਼ ਅਰੇਬਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਜੁਆਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਮੈਂ ਇਕ ਘੁਮੱਕੜ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਬੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਅਰਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਸਮਝੌਤਾ ਸਹੀਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ, ਉਸਤੋਂ ਵਧੀਕ ਜੋਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਤੇ ਘਸੁੰਨ ਜੜੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਜਮਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਮਾਗ ਜਾਗ ਪਏਗਾ ਤੇ ਭਾਈ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇਗਾ।

ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬਰਗਸਾਂ ਸਿਲਵਾਂ ਲੇਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬਤੌਰ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਲੇਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਸਤਨ ਵੀ ਆਇਆ। ਹਾਲੈਂਡ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਬੈਲਜੀਅਮ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਦ ਉਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਯੋਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਲਈ ਦਾਨਰਾਸ਼ੀ ਮੰਗੀ ਪਰ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸਾਰਾ ਧਨ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਲਿਖਿਆ ''ਮੈ ਸੁਜਾਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੜ੍ਹੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਸੁਜਾਤਾ ਆਪੇ ਖੀਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਭਰ ਲਿਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਆਪੇ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਗੋਰੇ ਜਿਹੜੇ ਵਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਰਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਦਾਨ ਮੰਗਣਾ ਵਾਜਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।''

ਸਵੀਡਿਸ਼ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ ਤਾਰ ਭੇਜੀ – ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ 60ਵਾਂ ਜਨਮਦਿਨ ਮਨਾਵਾਂਗੇ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਵੀਡਨ ਆਓ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਕਵੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਵਖਿਆਨ ਦਿਤੇ। ਆਰਕ ਬਿਸ਼ਪ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹੋਣ। ਟੈਗੋਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ। ਸਟਾਕਹੋਮ ਤੋਂ ਉਹ ਬਰਲਿਨ ਗਿਆ। ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਕਿ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਡਿਗ ਪਈਆਂ। ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਮਿਊਨਿਖ ਵਿਚ ਟੱਮਸ ਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਰਕਮ ਉਸਨੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਮਿਊਨਿਖ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁਖੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਜਰਮਨ ਚਿੰਤਕ ਮਾਊਂਟ ਹਰਮਨ ਕੈਸਰਲਿੰਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਜਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ, ਟੈਗੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਪ੍ਰਾਗ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ. ਲੈਸਨੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ । ਲੈਸਨੀ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀ। ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ। ਜੁਲਾਈ 1921 ਉਹ ਭਾਰਤ ਪਰਤਿਆ।

ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੱਪਖਾਨੇ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ। ਪਰ ਆਕੇ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹਰੇਕ ਦਰਵਾਜਾ ਖੜਕਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ, ਲੋਕ, ਭਾਵਨਾ ਪਿਛੇ ਤੁਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਵਿਜੇ

ਦਵਾਰ ਤਕ ਪੁਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ – ''ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਸੁਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੋਗੇ? ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਣ ਆ ਵੜੇ ਫੇਰ ਆਪੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੋਗੇ।''

ਗਾਂਧੀ ਪੱਕਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਨਾਟਕੀ ਮੋੜ ਕੱਟਕੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਘਟੀ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਕੇ ਰਾਈ ਦਾ ਪਹਾੜ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਸੀ। ਖੁੱਤ ਅੱਖ ਨੂੰ ਨੈਲਸਨ ਵਾਂਗ ਦੂਰਬੀਨ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਆਖਦਾ – ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ। ਪਰ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ ਅੱਖ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਾਫ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਦੇਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਥੇ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ – ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਕਸਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਉਹ ਉਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁਣ।

ਦੁਕਾਨਾ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰਨ ਵਿਦੇਸੀ ਕੱਪੜਾ ਕੱਢ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟੀ ਜਾਣ ਦੇ ਉਹ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਵੋ, ਉਹ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਥਾਕਾਰ ਸ਼ਰਤਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਟੈਗੋਰ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੋ। ਸੀ ਐਫ. ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀਭਗਤਾਂ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਅਕਲ ਠਿਕਾਣੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਕਾਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥਾਨ ਜਬਰਨ ਚੁਕੇ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਾਂਧੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਖੁਦ ਆਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਾਂਤੀਦੂਤ ਕਿਹੜੇ ਚੰਦ ਚਾੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ। ਚਿਤਪੁਰ ਰੋਡ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਖੋਹ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਧੂਣੀ ਬਾਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਾਗਲ ਕਲੰਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਅਹਿੰਸਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਾਂਤੀ?

ਰੋਮਾ ਰੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਹਨ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਡੋ ਅਡ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਫਿਲਾਸਫਰ ਧਰਮ

ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ। ਸੇਂਟਪਾਲ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਫਲਾਤੂਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਗਾਂਧੀ, ਟਾਲਸਟਾਇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ ਹਿੰਸਕ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸਦਾ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਹੋਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਸਹਿਯੋਗ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਮਝਕੇ ਕਿ ਗਲੋਬ ਇਕ ਵਡਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਥੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ। ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹੇਠ ਕੋਈ ਵੀ ਅਨੈਤਕ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ - ਗਾਂਧੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬਲੀਦਾਨ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਬਲੀ ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁਖ ਬਣੋ ਤਾਂ ਕਿ ਪਤਾ ਲਗੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕੀ ਹਨ।

ਕਵੀ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਉਪਰ ਲੰਮਾ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਮਾਡਰਨ ਰੀਵੀਊ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ - *ਦ ਕਾਲ ਆਫ਼ ਦ ਟਰੁਥ।* ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਿਆਂ *ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ* ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਖਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ 'ਮਹਾਨ ਸੰਤਰੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦੇ ਸੱਕ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀਦਾ।

ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਕਵੀ ਭਲਕ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਜੀਵੀਏ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪੰਛੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲ੍ਹ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਉਹ ਹਜ਼ਮ ਹੋਕੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਪੰਛੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਖੰਭਾਂ ਵਿਚ ਉਡਣ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚੀ। ਭਾਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੁਣ, ਉਹ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਤੱਕ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕੰਮ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੇਟ ਭਰ ਸਕੇ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਭਜਨ ਗਾ ਲੈਣੇ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪੁਚਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।''

ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਡੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਕਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ, ਉਹ ਗਲਤ ਹਨ।''

ਜਰਮਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਉਹ ਸਾਡੇ ਯੁਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠਾ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।''

ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੀ ਰਕਮ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਵੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ। 1921 ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਕਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਦੀ ਆਖਦਾ, ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਸ਼ਤਨ ਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪੰਗਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਤੁਕ ਸੀ? ਲਿਖਿਆ, ''ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬੰਸਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੰਸਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹੀ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਸਖਾ ਮੇਰੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ, ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਹੰਝੂਆਂ, ਮੁਸਕਾਨਾ, ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਤਰੰਗਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਖੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਲ ਅਤੇ ਪੌਣ ਮੇਰੀ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਮੇਂ ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨੀ ਗਿਆ। ਬੰਸਰੀ ਕਿਤੇ ਰੱਖਕੇ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਭਾਰ ਪਿੱਠ ਤੇ ਲੱਦੀ ਦਰਦਰ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਭੈਭੀਤ ਹੋਕੇ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ - ਮੇਰਾ ਸੰਗੀਤ ਕਿਥੇ ਗਿਆ?''

ਮੈਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਤਾਂ ਸਿਰਜ ਲਿਆ, ਠੀਕ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਖੋ ਬੈਠਾ। ਮੇਰਾ ਘਾਟਾ ਕਦੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੰਸਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਦਾਰ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਚਾਹੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼, ਨਕਾਰਾ ਕਹਿਣ ਚਾਹੇ ਅਵਾਰਾ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਸਤੰਬਰ 1922 ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ''ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਗਾਂਧੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਸਦਕਾ ਸ਼ਿੰਘਾਈ ਵਿਚ ਏਸ਼ਿਆਇਕ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ ਬਣੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ

ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਉਮਰ 63 ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤ ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਨਿਰਛਲਤਾ ਨਾਲ ਉਤਰਨ ਲੱਗੇ :

ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਡੁਬਡੁਬਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ
ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾਂਗਾ ਤੈਨੂੰ
ਖਿਮਾ ਕਰੀਂ, ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।
ਮੁਦਤ ਹੋ ਗਈ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ
ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਉਪਰ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇਰੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖ਼ਤ, ਸੰਗਦਾ ਤੇ ਡਰਦਾ
ਉਸ ਉਪਰ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਦਸਖਤ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੂਚੀ ਫਿਰ ਗਈ ਸੀ ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਉਪਰ ਦੀ
ਮੇਰੇ ਦੁਖ ਦੀ ਲਾਟ ਜੇ ਚੁਪਚਾਪ ਵਿਦਾਅ ਹੋ ਗਈ ਸੀ
ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰੀਂ
ਮੈਂ ਏਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ
ਤਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਫਸਲ ਉੱਗੀ।

ਕਵੀ ਪੀਰੂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਏਨਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦੌਰਾ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸਾਨ ਇਸੀਦਰੋ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਭਲੀ ਔਰਤ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਓਕਾਂਪੋ ਉਸ ਬਾਬਤ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਘਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੀ ਨਦੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਮਨਮੋਹਕ ਲੱਗਦੀ। ਇਥੇ ਜੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਰਵੀ (ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਇਕ ਰਾਗ) ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਕਿਤਾਬ ਉਸਨੂੰ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ, ''ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸੌਂਪਦਾ ਪਰ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਇਹੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਰਿਹਾ, ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬਿਤਾਏਗੀ।'' ਇਸ ਨੇਕ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਹਸਦੀ ਹੋਈ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਲੈਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਕੌਣ ਹਾਰੇਗਾ ਜੇ ਆਪਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ

ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਈਏ?'' ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੁਸਕਾਂਦੀ ਬੋਲੀ, ''ਆਓ ਬਦਲੀਏ। ਅਹਿ ਲੈ ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿਚ ਭਿੱਜਿਆ ਆਪਣਾ ਫਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਹ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਫਲ ਦਾ ਬੋਝ ਚੁਕ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ। ''ਮੈਂ ਜਿੱਤ ਗਈ''। ਹਸਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਗਰਮੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਫੁੱਲ ਮੰਗਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਕੁਮਲਾ ਕੇ ਝੜ ਗਏ।''

ਮਈ 1925 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਆਏ, ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚਰਖੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਕਯਾਮ ਸੀ ਉਹ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੱਸ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬੋਲੇ - ਇਹ ਸੁਹਾਗ ਸੇਜ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ? ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ, ਮੇਰੀ ਸਦੈਵ ਜੁਆਨ ਯੁਵਰਾਣੀ ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਰਖਾ, ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਡੇ ਭਰਾ ਦਿਜੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਰਖੇ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਉਡਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮਸੋਲੀਨੀ ਨੇ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਜ਼ ਵਜੋਂ ਭੇਜੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਭੇਜੀ। ਮਸੋਲੀਨੀ ਨੇ ਇਟਲੀ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ।

15 ਮਈ 1926 ਨੂੰ ਉਹ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਕਵੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ। ਸੱਤ ਜੂਨ ਨੂੰ ਰੋਮ ਗਏ ਜਿਥੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ *ਕਲਾ ਦਾ ਅਰਥ* ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਮਸੋਲੀਨੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਕਟਰ ਇਮੈਨੁਅਲ ਤੀਜੇ ਨੇ ਵਖਰਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਥੇ *ਚਿਤਰਾ* ਨਾਟਕ ਇਟਾਲੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਕਰੋਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ, ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਕੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਟਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਪਰਸਾਰ ਲਈ ਅਖਬਾਰੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂ ਰੋਲਾਂ ਨੇ ਦੱਸੀ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪੁਜਿਆ ਤੇ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਜਮ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੈਂ ਉਡਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਪੁਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਵਣ ਦੇ ਬੱਦਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਆਕੇ ਪੁਛਦੇ ਫਿਰਨਗੇ, ਕਿਥੇ ਗਿਆ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰਾ

ਕਵੀ ਜਿਹੜਾ ਅਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਕੋਰ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਥੇ ਹੈ ਉਹ?''

ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਿੰਡਨਬਰਗ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਹ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਦੀਵੀ ਮਿਤਰਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਕ ਹਫਤਾ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਜਿਥੇ ਚੈਕੱ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ *ਡਾਕਘਰ* ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਯੂਨਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਥੰਜ਼ ਵਿਖੇ 'ਆਰਡਰ ਆਫ਼ ਦ ਰਿਡੀਮਰ' ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨੇ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਤੁਰਕੀ ਗਏ। ਕਵੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਚਲਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੋਕ ਦਿਤੀ। ਰਾਜਾ ਫੌਦ ਨੇ ਅਰਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਰਤੀ ਲਈ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਰ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ, ਲਿਖਿਆ, ''ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਜੇ ਧਕੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿਉ, ਜਲਦੀ ਵਿਛੱੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੋ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਰਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਆਨ ਅਰਵਿੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, ''ਅਰਵਿੰਦ, ਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।'' ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ, ''ਅਰਵਿੰਦ - ਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।''

ਉਸਨੂੰ ਰੂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਰਤ ਮਾਸਕੋ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ, ਕਿਹਾ, ਉਥੇ ਅਸੱਭਿਅ ਲੋਕ ਹਨ, ਨਾਸਤਕ ਹਨ, ਬੋਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਆਦਿਕ ਆਦਿਕ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਿਖਾਉਣਗੇ ਸਿਰਫ਼, ਅਸਲੀ ਰੂਸ ਤਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਮੇਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਾਲੇ ਰੂਸ ਨੇ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਰੋਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾਂਗਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ਦੇਖੇਗਾ? ਤਾਕਤਵਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਦੌਲਤਵੰਦ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਲਈ ਡਰੀਏ? ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਈਏ? ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਕਤ ਹੈ ਨਾ ਦੌਲਤ। ਕੁੱਤੇ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਭੁਖੇਬਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ ਅਸੀਂ।''

ਰੂਸ ਤੋਂ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੂਵਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਸਟਨ ਲੈਕੇ ਆਪ ਗਏ। ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਾਸਫਰ ਵਿਲ ਡੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਵਿਲ ਡੂਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, *ਦ ਕੇਸ ਫਾਰ ਇੰਡੀਆ* ਜਿਸ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਡੂਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਕੇਵਲ ਟੈਗੋਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।''

ਕਵੀ ਨੇ 'ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੀ ਇਸ ਇਛਾ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਪਸੰਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਛੱਡੀ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸੁੰਦਰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚੀ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਿਕਾ ਪੰਘੂੜਾ ਤਾਜਮਹੱਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਵੇਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

4 ਜਨਵਰੀ 1932 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਛਪੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਰੋਹ ਛੋਟੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਜੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਯੋਰਪ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਦਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੈਮਜੇ ਮੈਕਡੋਨਾਲਡ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਤਾਰ ਭੇਜੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਏਨਾ ਵਧੀਕ ਦਮਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੈਂਸਰ ਕਰਕੇ ਛੋਟਾ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦੇਖੀ ਤੇ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਸੁਨੇਹਾ (ਜੋ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ) ਮਜ਼ਾਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਂਗਾ ਹੁਣ? ਤੇਰਾ ਰੋਸ਼ਨ ਰਸਤਾ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇਰੀ ਧਰਤੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ?

ਉਮਰ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਕਵੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਸਿਹਤ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਵੀ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ''ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇਸ

ਦੇ ਸਰਵੁੱਚ ਰਾਜਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਾ ਸੱਦਾ ਕਿਵੇਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?'' ਸੋ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1932 ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲ ਪਏ, ਐਤਕੀ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਹਵਾਈ ਰਸਤੇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਗਏ ਜਿਥੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਏ। ਸਾਅਦੀ 13ਵੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫਕੀਰ ਸਨ। ਇਸਫਾਹਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਹਿਰਾਨ ਪੁੱਜੇ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਫਾਹਾਨ ਵੀ ਈਰਾਨੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਕਦੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਟਲੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਿੱਪ ਵੀ ਬਗੈਰ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਹਿਰਾਨ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਰੋਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ''ਪੂਰਬੀ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰੌਸ਼ਨ ਤਾਰਾ'' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਉਹ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਆਏ ਜਿਥੇ ਈਰਾਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫੈਸਲ ਨੇ ਖੁਦ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਦੁਇਨਾ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੌਤਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਭ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਭਰਾ ਭੈਣਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਛੜਦੇ ਗਏ। ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਪੋਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਰਮਨੀ ਗਿਆ ਸੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਬਰ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ''ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਮਹਾਨਤਾ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਅਜਿੱਤ ਤਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤੇਰੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਕੰਬਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ। ਤੂੰ ਇਹ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਮੈਂ ਕਬੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਹੈ? ਕਿ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਹੈ? ਹੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੁੱਝ? ਮੇਰਾ ਡਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਬਿਜਲੀ ਡੇਗਣ ਲੱਗਾ ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੈਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਿਜਲੀ ਡਿਗ ਪਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਜਿੱਡਾ ਕੁ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਰਿਹਾ। ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਪਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਹਾਂ ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਂ। ਇਹਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅੰਤਮ ਵਾਕ ਸਮਝੀਂ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ 20 ਸਤੰਬਰ 1932 ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਉਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਥਾਪ ਕੇ ਸਦੈਵੀ ਫੁਟ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ

ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ''ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂਦੇਵ, ਅੱਜ ਮੰਗਲਵਾਰ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਜੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਗਨੀ ਦਰਵਾਜੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅਸੀਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸੱਚੇ ਮਿਤਰ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਗ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੁਸੀਂ ਨਿਸੰਗ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਹੋਕੇ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਦਿਲੋਂ ਮੇਰੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ।''

ਅਜੇ ਖਤ ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ, ''ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਇਕਜੁਟਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿਤ ਅਪਣਾ ਅਨਮੋਲ ਜੀਵਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਵਕ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਾਂਗੇ।''

ਕਵੀ ਦਾ ਕੋਮਲ ਦਿਲ ਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ 24 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪੂਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਖਤਰਾ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 26 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਕਤ ਕਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਕੇ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਗੀਤ ਗਾਇਆ :

ਜੀਵਨ ਜਖਨ ਸ਼ੁਕਾਏ ਜਾਏ

ਕਰੁਣਾ ਧਾਰਾਯ ਏਸੋ.....

(ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਸੁੱਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਦਇਆ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਓ।

ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਮਿਠਾਸ ਮੁੱਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਗੀਤ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਕਰੋ।)

15 ਜਨਵਰੀ 1934 ਨੂੰ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਭੂਚਾਲ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਇਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਠੰਢ ਦੇ ਦਿਨੀ ਲੋਕ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠ ਸੌਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ, ''ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਚਾਲ ਇਸੇ ਪਾਪ ਦੀ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਛੂਤ ਅਛੂਤ ਨਾਲ ਇਸ ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਅਦਿਖ ਸਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।''

ਇਹ ਪੜ੍ਹਕੇ ਟੈਗੋਰ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੋਏ, ਦੁਖੀ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ''ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਖਤ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਜ਼ਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੁਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੈਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।''

ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹਰੀਜਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ, ''ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਕੋਪ ਹੈ।''

ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ, ''ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭੂਚਾਲ ਪੀੜਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ।''

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ/ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸਮੀਕਰਣ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਚਾਹਿਆ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਨਿੱਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੇਸ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਾ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਨਾ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਕਥਨਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਆਮ ਗਰੀਬ ਪੇਂਡੂ ਵਰਗਾ ਸਾਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਉਹ ਸੁਫਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਾਕਾਰ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਖਰਚਾ ਬਹੁਤਾ, ਆਮਦਨ ਨਿਗੂਣੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੰਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਉਸ ਦੇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਮਾਇਕ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਰੁਝਾਣ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾ ਨੂੰ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਰੁਝਾਣ ਦੇਖਿਆ। ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਜੇ

ਦਾਨ ਵਿਚ ਧਨਰਾਸ਼ੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਇਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਭੂਤਪੂਰਵ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਵੱਛ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕੈਂਪਸ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਮੰਗਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ।

ਟੈਗੋਰ ਵਕਤ ਦੇਸ ਗੁਲਾਮ ਸੀ, ਗਰੀਬ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਪੈਸਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਕਾਂਡ 1919 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆ ਤਾਂ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਧਨਵਾਨ ਬੰਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਹੱਥ ਵਿਚ ਠੂਠਾ ਫੜ ਕੇ ਮੰਗਣ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਵੀ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਘੜੀ ਗਈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਮਰ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫੀਲਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਰਨੀ ਸੀ ਜੋ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ, ਗਵੱਈਏ ਅਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਖੁਦ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ।

ਸਾਲ 1932 ਤੋਂ 1936 ਤੱਕ ਪੰਜ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਈਰਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2008 ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ ਉਥੇ ਟੈਗੋਰ ਨਾਲ ਆਇਤੁੱਲਾ ਮਾਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇਖੀ। ਮਾਰਾਸ਼ੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕੁੰਮ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਉਸਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਿਠਾਸ, ਹੋਰ ਵਧੀਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਕੋਪਾਈ ਨਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਬੁਢੇਪੇ ਤਕ ਉਹ ਕੋਪਾਈ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਿਹਾ। ਨਿਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਲਾਹ ਤੋਂ ਨਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ

ਸੁਣਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਸਥਾਈ ਯਾਦਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ, ''ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾ ਵਰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀਆਂ ਸਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਲਟਕਾਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਨਿਆਸੀ ਬਾਲਕ ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਭੈ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬਲਦ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗੱਡਾ ਖਿਚਦੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਘੁਮਿਆਰ ਬਰਤਣਾ ਦੀ ਵਹਿੰਗੀ ਚੁਕੀ, ਟੁਟਦੇ ਜੁੜਦੇ ਸਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਉਸਦੀ ਛਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕੁਝ ਦੂਰ ਤੱਕ। ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੋਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛਤਰੀ ਫੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।'' ਇਹ ਸਤਰਾਂ 'ਕੋਪਾਈ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਕਵੀ ਲਈ ਸੁਰਗ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ''ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਦੇਰ ਤਕ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਤਰੇਹ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਮਿਲੀ। ਦੁਰਕਾਰੇ ਹੋਇਆਂ ਬੇਇਜ਼ਤ ਹੋਇਆਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ।''

'ਪੁਨਸ਼ਚ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਚਿਤਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਅਮੀਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਲਾਰੀ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੰਕਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਡਤਾਊਪਣ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਫਖਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਆਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਸਤਾਰ ਮੈਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਲਲਾਰੀ ਨੂੰ ਧੋਣ ਅਤੇ ਰੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਲਲਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਅਮੀਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਜਾਹ, ਨਦੀ ਉਪਰ ਜਾਕੇ ਪੱਗ ਧੋ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਪੱਗ ਧੋ ਕੇ ਸੁਕਣੇ ਪਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦਸਤਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਦੇਖੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਤੋਮਾਰ ਸ਼੍ਰੀਪਦ ਮੋਰ ਲਲਾਟੇ ਬਿਰਾਜੇ।।

(ਤੁਹਾਡੇ ਪਵਿਤਰ ਚਰਨ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਸ਼ੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ।)

ਅਮੀਨਾ ਆਪਣੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਗਈ। ਸੂਈ ਵਿਚ ਧਾਗਾ ਪਰੋਇਆ ਤੇ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੰਦ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ :

ਪਰਸ਼ ਪਾਈਨੇ ਤਾਈ ਹਰਦਯੇਰ ਮਾਝੇ।।

(ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।)

ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਕੁੜੀਏ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਰਾਜਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਕੀ ਜਾਣਾ? ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਘੁਮੰਡ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਰਸਤਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਕਵੀ ਅਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕੁੜੀ ਯਾਦ ਆਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਅਚਾਨਕ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਰਸਰਾਹਟ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਪਛਾਣ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਦੂਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਈ ਹੈਂ ਕੁੜੀਏ? ਕੁੜੀ ਬੋਲੀ – ਕਿਸ ਕੋਲ ਆਵਾਂ ਵਾਪਸ? ਕਵੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕੀ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ? ਫਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ – ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਇਕ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਕੀ ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ? ਇਕ ਹਲਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਰ ਸੁਣੀ – ਉਹ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਿਆ।

ਕਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਇਕ ਧੀ ਬਚੀ ਸੀ ਕੇਵਲ, ਇਸ ਧੀ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨਾਲ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਸਿਰਹਾਣੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਚਲ ਵਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਰਵੀ ਲਈ ਸਹਿਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸਕਲ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਦਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਜ ਇਥੇ, ਕੱਲ੍ਹ ਉਥੇ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਅੱਜ ਸੁੱਤਾ, ਕੱਲ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੱਚਾ ਕਮਰਾ ਉਸਾਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਿਟੀ ਨਾਲ ਮਿਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨੇੜੇ, ਫੇਰੇ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰ ਜਾਈਏ। ਬਸ, ਬੇਚੈਨੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਨ ਸਾਰੇ।

ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਗੀਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਤਰ ਵਲ ਵਧਦੀ ਵਧਦੀ ਦਿਲੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ। ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰੇ ਟੈਗੋਰ

ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਾਸਤੇ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਚੈਕ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ - ''ਹੁਣ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮਰ ਹੈ ਗੁਰਦੇਵ। ਵਾਪਸ ਜਾਉ।''

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੰਚ ਉਪਰ ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਆਰਟ ਦੇਖਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਨਾ ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਂਗ, ਨਾ ਆਲੋਚਕ ਵਾਂਗ, ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਚਨਾ, ਸਾਖਿਆਤ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਸਤਖਤ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 1937, ਸਰਦੀ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਸਰਕਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਸ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ, ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਕਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੱਕ ਖਬਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਠੀਕ ਲਿਖਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਚਾਨਕ? ਸੋਲਾਂ ਪਹਿਰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਪਿਛੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਛਪਵਾਈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ' ਰੱਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰੇਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਲਿਖਿਆ, ''ਮੰਚ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਉਠਿਆ, ਮੰਚ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਦਾ ਗਿਰਿਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ।

ਕਵੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬੇਚੈਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਫਨੇ ਆਉਂਦੇ। ਲਿਖਿਆ - ''ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਕਲਕੱਤਾ ਲੜਖੜਾਂਦੇ ਕਦਮਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਕਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਗੈਂਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰ ਪਈਆਂ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਦਰਵਾਜੇ ਫੜਫੜਾਣ ਲੱਗੇ। ਗਲੀਆਂ ਸਰਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰ ਪਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੱਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਟਰਾਮਾਂ ਡਿਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਜਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਟੱਲੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਰ ਕਰਦੀਆਂ, ਲੜਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹੈਰੀਸਨ ਸੜਕ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਧਰੂੰਹਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਵੜਾ ਪੁਲ ਵਡੇ ਬਿਛੂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਸਿਆ। ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ ਸਾਡਾ ਸਕੂਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗਾ, ਗਣਿਤ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਚੀਕੇ - ਇਸ ਪਾਗਲਪਨ ਨੂੰ ਰੋਕੋ। ਉਏ ਕਲਕੱਤੇ, ਤੂੰ ਦਸ ਤਾਂ ਦੇਹ ਕਿਧਰ ਚੱਲਿਐਂ? ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਕਲਕਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾ ਤੱਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ ਈ ਨਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਨੱਚਣ ਦੀ ਇਛਾ ਕਾਰਨ ਖੰਭੇ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ,

ਕਲਕੱਤੇ ਨੇ ਜੇ ਦਿਲੀ ਆਗਰੇ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਤੇ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਟੋਪ, ਸੂਟ ਤੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨ ਲਵੇ। ਫੇਰ ਇਕ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਕਲਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸੀ।''

ਪੰਜ ਅਪ੍ਰੈਲ 1940 ਨੂੰ ਸੀ.ਐਫ.ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਟ। ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ ਈਸਾਈਅਤ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਮਹਾਤਮਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਥਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਖ਼ਤ ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ ਨੇ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਛਪਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਟਾਈਟਲ ਹੈ - *ਲੈਟਰਜ਼ ਟੂ ਏ ਫਰੈਂਡ*। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਿੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਗੇ ਉਹ ਦਿਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ ਦਾ ਦਿਲ ਅਨੰਤ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਦੀਨਬੰਧੂ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਜੀ ਅਕਸਰ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ - ਮੈਂ ਹੁਣ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਮਲਾਹ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਚੱਲ ਹੁਣ।

ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ 7 ਅਗਸਤ 1940 ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਨਰੇਰੀ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਜੱਜ ਸਰ ਮੌਰਿਸ ਗਵੇਅਰ, ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਨੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਨਸਟੀਨ ਦੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ''ਫਾਕਸ ਸਟੇਨਵੇਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਕੈਂਬਰਿਜ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰੇ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਤਾਂ ਵਾਇਸਰਾਇ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਗੋਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਉਂ ਮੁਕਰ ਜਾਏਗਾ, ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਮੁਲਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ।''

26 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵਕਤ ਉਹ ਕਲਿੰਪਾਂਗ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਸਿਵਿਲ ਸਰਜਨ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂਕਵੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਦਵਾਈ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਬੜੀ ਬੇਰੁਖੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਤੁਰ ਤਾਂ ਪਿਆ, ਪਰ ਆਕੇ ਪੁਛਿਆ - ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁਦਬਖੁਦ ਕਿੰਨੇ ਦੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਡਨੀ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਵਡਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਵੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਤਾ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਪੁੱਜ ਗਈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਬਿਮਾਰ ਪੁਰਸ਼ੀ ਲਈ ਆਇਆ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਖ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਉਚਾ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਾਚਾਰ ਉਹ ਦੇਸਾਈ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਟਪਕ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ''ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਦੇਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਏਡਾ ਜਬਰਦਸਤ ਕਾਬੂ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਝੱਲਣ ਵਕਤ ਹੰਝੂ ਨਹੀਂ ਡੇਗਿਆ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਿਆ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਧਰ ਚਾਹੇਗਾ ਜਾਏਗਾ।''

ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ''ਚੂਕਦੀ ਚਿੜੀ'' ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਚਿੜੀ ਖਿੜਕੀ ਨਾਲ ਰਗੜਕੇ ਚੁੰਜ ਸਾਫ ਕਰਦੀ, ਇਧਰ ਉਧਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੁਦਕਦੀ, ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਪੂਛ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਚਹਿਚਹਾਉਂਦੀ ਤੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਰਦੀ - ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਖਬਰ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ?

ਰਾਤ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਦਾਇਕ ਜਗਰਾਤਾ
ਲੰਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਚਹਿਚਹਾਟ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿੰਨਾ

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ

ਦਿਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਲੈਕੇ ਆਏਂਗੀ ਪਿਆਰੀਏ ਚਿੜੀਏ

ਓ ਮੇਰੀਏ ਚੂਕਦੀਏ ਚਿੜੀਏ।

ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਲੇਟੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜਦੋਂ ਆਖਦੀਆਂ, ''ਸ਼ਾਂਤ ਲੇਟੇ ਰਹੋ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ, ਥੋੜਾ ਕੁ ਖਾਣਾ ਹੋਰ ਖਾਣਾ ਪਵੇਗਾ,'' ਤਾਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅੱਜ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਜਾਂ ਚਾਕਲੇਟ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦੇ। ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬਗੈਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤਿਆਂ, ਬਗੈਰ ਕੁਝ ਖਾਇਆਂ ਚਲਾ ਜਾਏ, ਕਵੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤਾ ਕਵੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਹੇਠ ਆ ਬੈਠਾ। ਜੋਰ ਲਾ ਲਿਆ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਪਲੋਸ ਦਿੰਦੇ, ਫੇਰ ਕੁਰਸੀ ਹੇਠਾਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਮਸਤਾਨੇ ਕੁਤੇ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਦਿਤੀ 'ਖਾਲੀ ਕੁਰਸੀ'।

ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲੈਕਸੋ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਛੋਟੇ ਬਚਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਏਨੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ। ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਬਾਦ ਪੁਛਦੇ - ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆਂ? ਆਏ ਗਏ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪੁਛਦੇ - ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮਹੂਏ ਦਾ ਦਰਖ਼ਤ ਹੈ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਲਾ ਲੈ। ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ, ਦੇਖੀਂ, ਸੁਡੌਲ ਸੰਥਾਲ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਫੁਲ ਚੁਣ ਕੇ ਕੇਹੀ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਜੰਬੂ ਬੇਰ ਖਾ ਕੇ ਦੇਖੇ? ਮੰਗਵਾਉਨਾ। ਦੇਖਿਓ ਕਿੰਨੇ ਰਸੀਲੇ। ਲਿਖਿਆ :

ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆਂ ਸੱਚ ਬਾਬਤ।

ਸੱਚ ਕਠੋਰ ਹੈ।

ਇਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਿਆਰ

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ। ਵੇਦ ਵਾਕਾਂ ਜਿਹੀ ਸਾਦਗੀ ਦੇਖੋ :

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਪੁਛਿਆ –
ਨਵੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਕੌਣ ਹੈ ਤੂੰ?
ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।
ਯੁਗ ਬੀਤੇ, ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੂਰਜ ਨੇ ਸ਼ਾਮੀ ਪੁੱਛਿਆ:
ਕੌਣ ਹੈਂ ਤੂੰ?
ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ।

ਸੱਤ ਅਗਸਤ 1941 ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੌਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗੀਤ ਰਚਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ – ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਗਾਇਓ :

ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਹੇ ਮਲਾਹ, ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੋਰ
ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਮੇਰਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸੰਗੀ।

×××

ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ – ''ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੇ ਹੋਟਲ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਕੀਵਸਕੀ ਮੇਟਰੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਰ ਉਤਰੇ ਸਾਂ। ਸਾਹਮਵਿਉਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਰੂਸੀ ਔਰਤ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖੀ। ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਆਕੇ ਰੁਕੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋ? ਜੋ ਸਾਥੀ ਰੂਸੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਜੀ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ। ਰੂਸੀ ਔਰਤ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਝੁਕ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਹੀ ਤੇ ਕਿਹਾ – ਤੁਸੀਂ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਮੁਸਕਹਾਂਦੀ ਹੋਈ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੀ ਦਿੰਦੀ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।'' (*ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਆਜ ਕੇ ਅਤੀਤ (ਹਿੰਦੀ), ਰਾਜਕਮਲ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ 2003, ਪੰਨਾ 187*)।

ਟੈਗੋਰ ਰਚਨਾਵਲੀ

ਟੈਗੋਰ ਰਚਨਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ 'ਬਾਲਕ' ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸਦਾ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ *ਸ਼ਿਸ਼ੂ* ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ *ਓਿਕ ਙਗਕਤਫਕਅਵ ਞਰਰਅ* ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਇਹ ਬਾਲਗੀਤ ਕੇਵਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ।

ਘਰ

ਜਦੋਂ ਕੰਜੂਸ ਬਾਣੀਏ ਵਾਂਗ ਸੂਰਜ ਆਪਣਾ ਸੋਨਾ ਛੁਪਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਮੀ ਮੈਂ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ।

ਚਾਨਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਉਤਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੱਟੀ ਫਸਲ ਹੇਠਲੀ ਵਿਧਵਾ ਧਰਤੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਪਈ ਰਹੀ।

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਖੁਸ਼ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਿਲਕਾਰੀ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਗੂੰਜੀ। ਅਨੰਤ ਹਨੇਰ ਵਿਚ, ਉਦਾਸ ਸ਼ਾਮ ਵਕਤ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਸੀ ਇੱਕ।

ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ

ਅਨੰਤ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਿਰਮਲ ਆਕਾਸ਼, ਹੇਠਾਂ ਬੇਚੈਨ ਤਾਕਤਵਰ ਗੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਗਰ। ਅਨੰਤ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਾਗਰ ਕਿਨਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਰੇਤ ਦੇ ਘਰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਉਹ ਸਿੱਪੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਬਿਖਰੇ ਪੱਤੇ ਜੋੜ ਜੋੜ ਉਹ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੈਰਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਾਲ ਸੁੱਟਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਤਾਖੋਰ ਹੇਠਾਂ ਡੂੰਘਾਣ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੌਦਾਗਰ ਜਹਾਜ਼ ਠੇਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੱਚੇ ਕੰਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਕੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਰੇਤ ਵਿਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਲ ਸੁੱਟਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਸਾਗਰ ਉਚਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹਾਸਾ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੰਹਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੰਘੂੜੇ ਲਾਗੇ ਲੋਰੀਆਂ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਖੂਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਮਾਇਨੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਨੰਤ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੂਫਾਨ ਬੇਲਗਾਮ ਹੈ, ਜਹਾਜ਼ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਝੂਮਦੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਤ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਮਜਲਿਸ ਜੁੜੀ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਾਹ

ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਉਡਕੇ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਥੋ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰ ਸਿਰ ਰੱਖਕੇ ਸੌਣਾ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਮਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਭ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਪਰ ਥੋੜੇ ਕੁ ਹਨ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਮਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇੰਨਾ ਮਾਸੂਮ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਬੋਹਲ ਹਨ ਪਰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਉਹ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗ ਆਇਆ।

ਕੋਈ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਭੇਸ ਬਦਲਿਆ। ਨਿਕਾ, ਨੰਗਧੜੰਗ ਇਹ ਜੋਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ।

ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਹਰੇਕ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਨੰਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਮਾਂ ਭੱਜਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਵੇ।

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰੋਣ ਧੋਣ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੰਤ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੰਝੂ ਡੇਗਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਾਣ ਵੱਲ ਮਾਂ ਖਿੱਚੀ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਵਲਿਆ ਰਹੇ।

ਓ ਮੰਗਤੇ, ਮਾਂ ਦੀ ਗਰਦਣ ਦੁਆਲੇ ਬਾਹਵਾਂ ਚਮੇੜੀ, ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕੀ ਮੰਗ ਰਿਹੈਂ?

ਓ ਲਾਲਚੀ ਦਿਲ, ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਮ ਦਾ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਨਿਕੀ ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਆਂ?

ਨੀਂਦ ਚੁਰਾਣ ਵਾਲਾ

ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਂਦ ਕਿਸਨੇ ਚੁਰਾਈ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗੇ। ਢਾਕ ਤੇ ਘੜਾ ਰੱਖੀ ਮਾਂ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਚੱਲੀ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖ਼ਤਮ। ਬੱਤਕਾਂ ਸ਼ਾਂਤ।

ਚਰਵਾਹਾ ਬੋਹੜ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ।

ਇਨੇ ਨੂੰ ਨੀਂਦਰ-ਚੋਰ ਆਇਆ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨੀਂਦ ਚੁਰਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ।
ਮਾਂ ਆਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਬੱਚਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਕਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਦੀ ਨੀਂਦ ਚੁਰਾਈ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਮੈਂ ਸੰਗਲ
ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆਂਗੀ।

ਡੂੰਘੀ ਹਨੇਰੀ ਗੁਫਾ ਦੇਖੀਏ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਨਿਕੀ ਨਦੀ ਲੰਘੀ।
ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲੀਏ ਜਿਥੇ ਕਬੂਤਰ ਗੁਟਰਗੂੰ ਗੁਟਰਗੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਜਿਥੇ ਪਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝਾਂਜਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਖਣਕਦੀ ਹੈ।
ਰਾਤੀਂ ਮੈਂ ਬਾਂਸਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਛਾਣਾਗੀ ਜਿਥੇ ਪਟਬੀਜਣੇ ਉਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ
ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂਗੀ, ਦਸੋ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨੀਂਦਰਾਂ ਦਾ ਚੋਰ।
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਦੀ ਨੀਂਦ ਕੌਣ ਲੈ ਗਿਆ?
ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਫੇਰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹੁੰਨੀ ਆਂ।
ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਨੀਂਦ ਜਮ੍ਹਾਂ
ਕਰ ਲਈ ਹੈ।
ਥੱਬਾ ਭਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਨੀਂਦ ਮੈਂ ਖੋਹ ਲਿਆਵਾਂ ਉਸ ਤੋਂ।
ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਖੰਭ ਘੁਟ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ
ਛੱਡ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂ - ਹੁਣ ਕਿਸਦੀ ਨੀਂਦ ਚੁਰਾਏਂਗਾ ਤੂੰ ?

ਆਰੰਭ

ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆਂ ? ਮਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ?
ਹੱਸਦੀ, ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਆਖਦੀ -
ਇਛਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਤੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਸੈਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਲੜੀ ਸਾਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਗਾਰੇ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਉਦੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਕਸ਼ ਹੀ
ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੀ।
ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਕਰਦੀ
ਦਰਅਸਲ।

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਾਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੀ ਅਮਰ ਰੂਹ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਯੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਪਾਲਦੀ ਰਹੀ ਤੈਨੂੰ।

ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਬਣਕੇ ਤੂੰ ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਕਟਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ।

ਮੈਂ ਜੁਆਨ ਹੋਈ, ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਮੇਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਮਚਲੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹੁ ਫੁਟਾਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮਚਲਦਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੋਵੇਂ ਜੌੜੇ ਭਰਾ ਹੋ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਜੰਮੇ।

ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਕੇ ਮੈਂ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਹੋ ਜਾਨੀਆਂ, ਤੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੂੰ ਇਕੱਲੀ ਦਾ?

ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਨਾ ਜਾਏਂ, ਤਾਹੀਂ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ ਰਖਦੀ ਆਂ।

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਸੀ ਇਹ ਜਿਸਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਰੱਸੇ ਵਿਚ ਵਲ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ?

ਮੇਰੀ ਇਛਾ ਹੈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਨੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਦੂਤ ਦੌੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇਰੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲਿਜਾਣ ਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਲ।

ਦਲੀਲਾਂ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪਤੰਗ ਉਡਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੈ, ਤੂੰ ਉਥੋਂ ਆਇਐਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।

ਬਦਨਾਮੀ

ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ?

ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਝਿੜਕਿਆ?

ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ
ਗੰਦਾ ਕਿਹਾ?
ਚੰਦ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮੂੰਹ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਭਰ ਰੱਖਿਐ,
ਫਿਰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨੀ ਲਗਦਾ?
ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਿੜਕਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ।
ਖੇਡਦਿਆਂ ਜੇ ਕਮੀਜ਼ ਪੜਵਾ ਆਇਐਂ, ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?
ਫੇਰ ਉਹ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ਜਿਹੜੀ ਚੀਥੜਿਆਂ
ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੱਸਦੀ ਹੈ?
ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਲੋਕ, ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ।
ਸਭ ਨੂੰ ਪਤੈ ਤੈਨੂੰ ਮਿਠੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਪਸੰਦ ਨੇ, ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ
ਲਾਲਚੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹ?
ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ਉਹ? ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ ਲਾਲ ਨੂੰ
ਪਿਆਰ ਕਰਨੋ ਹਟਦੇ ਆਂ?

ਜੱਜ

ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਬਾਬਤ ਜੋ ਮਰਜੀ ਕਹੋ, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਆਂ ਉਹਨੂੰ।
ਉਹ ਚੰਗੈ, ਏਸ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀਆਂ ਮੈਂ ਪਿਆਰ,
ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਦੀਆਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਹੈ।
ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਔਗਣ ਤੋਲਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ।
ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਹੰਝੂ ਵਗਦੇ ਨੇ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਵਗਦੈ।
ਉਸ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ ਉਹ ਲਾਏ, ਸਜ਼ਾ ਉਹ ਦਏ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ
ਪਿਆਰ ਕਰਦੈ।
ਤੁਸੀਂ ਜੱਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ ਉਸਦੇ?

ਖੇਡਾਂ

ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਟੁੱਟੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ

ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਤ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੈਂ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖੇ ਜੋਖਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਹਾਂ।
ਕਦੀ ਕਦੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੇਖਦੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਜਾਨੀ ਆਂ
ਕਿ ਮੇਰੇ ਲੇਖੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਫਜ਼ੂਲ ਲਗਦੇ ਨੇ।
ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਠੀਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਮੈਂ ਭੁਲ ਗਈ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।
ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।
ਤੈਨੂੰ ਜੋ ਲੱਭ ਜਾਏ ਉਸੇ ਦੀ ਖੇਡ ਬਣਾ ਲੈਨੈ।
ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਲਗਾਈ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ
ਬਾਹਰ ਸਨ।
ਅਨੰਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਡੋਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਭੁਲ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੀ ਆਂ।

ਦਾਦਾ

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਸ਼ਾਮੀ ਚੰਦ ਜਦੋਂ ਕਦੰਬ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ
ਵਿਚਕਾਰ ਆਕੇ ਫਸ ਜਾਂਦੈ, ਕੋਈ ਫੜ ਨਹੀਂ ਇਸਨੂੰ ਸਕਦਾ ਦਾਦਾ?''
ਦਾਦਾ ਹੱਸਿਆ, ਕਿਹਾ, ''ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਹੈਂ। ਏਨੀ ਦੂਰ ਚੰਨ ਨੂੰ
ਕੌਣ ਫੜੇਗਾ?''
ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਸਾਨੂੰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਤੱਕ ਕੇ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰ ਕਹੋਗੇ ਦਾਦਾ?
ਦਾਦਾ ਬੋਲੇ - ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਰਹੇਂਗਾ। ਚੰਦ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਜਾਲ ਕੌਣ ਬੁਣੇਗਾ?
ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਾਲ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ? ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਲਵਾਂਗੇ।
ਦਾਦਾ ਹੱਸਿਆ - ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਹੈਂ। ਜਦੋਂ ਚੰਦ ਨੇੜੇ ਆਏਗਾ ਉਦੋਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਡਾ ਵੱਡਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਪੜ੍ਹਤੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਤੀ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੇ ਦਾਦਾ!
ਮਾਂ ਨੀਵੀਂ ਝੁਕ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਮਿਠੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਕਿਤੇ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ?
ਦਾਦਾ ਫਿਰ ਹੱਸਿਆ - ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਦਾ ਮੂਰਖ ਰਹੇਂਗਾ ਬੱਚਿਆ।

ਬੱਦਲ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ

ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਮਾਂ – ਅਸੀਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿਨੇ ਆਂ। ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਰਾਤੀਂ ਚੰਦ ਨਾਲ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਕਿਵੇਂ ਆਵਾਂ?

ਉਹ ਬੋਲੇ – ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਖਲੋ, ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਹੱਥ ਫੈਲਾਅ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਚੁਕਕੇ ਉਡਾ ਲਿਜਾਵਾਂਗੇ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਪਰ ਮਾਂ ਘਰ ਉਡੀਕਦੀ ਐ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵਾਂ?

ਉਹ ਹਸਦੇ ਹੋਏ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਖੇਡ ਹੈ ਮਾਂ।

ਤੂੰ ਚੰਦ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਬੱਦਲ।

ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਲਵਾਂਗਾ, ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਸਾਡਾ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਦਿਨ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਾਂ, ਅਣਜਾਣੇ ਰਾਹ ਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਲਾਂ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ – ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਕੇ ਖਲੋਜਾ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਹਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀਆਂ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਪਰ ਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਘਰ ਪੁੱਜ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵਾਂ?

ਉਹ ਹਸਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਖੇਡ ਖੇਡਣੀ ਆਉਂਦੀ ਐ।

ਮੈਂ ਲਹਿਰ ਬਣਾਂਗਾ ਤੇ ਤੂੰ ਕਿਨਾਰਾ ਬਣ ਮਾਂ।

ਤੇਰੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲੋਟਣੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਜਾਵਾਂਗਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨੀ ਲੱਗਣਾ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਥੇ ਹਾਂ।

ਚਮੇਲੀ

ਫਰਜ਼ ਕਰ ਮੈਂ ਚਮੇਲੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਟਹਿਣੀ ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ,
ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਤਾਂ ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਖੂਬ ਹਸਦਾ। ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ
ਲੈਂਦੀ ਮਾਂ?
ਤੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਦੀ - ਕਿਥੇ ਹੈਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਾਲ? ਮੈਂ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਹਸਦਾ,
ਬਾਹਰੋਂ ਚੁਪ ਰਹਿੰਦਾ, ਪੰਖੜੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਖੋਲ੍ਹ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਦਾ।
ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਗਿਲੇ ਕੇਸੀਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜਦੀ ਪਰ ਮੇਰਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਹਾਂ।

ਦਿਨ ਢਲੇ ਤਾਕੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਰਮਾਇਣ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ, ਚਮੇਲੀ ਦੀ ਛਾਂ ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਛਾਂ ਰਮਾਇਣ ਦੀ ਉਸ ਪੰਕਤੀ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀ ਜਿਥੋਂ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰੇ ਲਾਲ ਦੀ ਛਾਂ ਹੈ?

ਸ਼ਾਮੀ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਲਾਲਟੈਣ ਲੈਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਚਮੇਲੀ ਦੀ ਟਾਹਲੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਤੇਰੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਆਖਦਾ - ਮਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ।

ਤੂੰ ਆਖਦੀ- ਉਏ ਨਟਖਟ ਬੱਚੇ, ਕਿਥੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ?
ਮੈਂ ਆਖਦਾ - ਮੈਂ ਨੀ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਮਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।
ਆਪਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ ਫੇਰ।

ਪਰੀ ਦੇਸ

ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਹਿਲ ਕਿਥੇ ਐ, ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ,
ਮਹਿਲ ਉਦੀਂ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।
ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਛੱਤ।
ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਰਹਿੰਦੀ।
ਰਾਣੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਏਨੇ ਕੀਮਤੀ ਜਿੰਨਾ ਸੱਤ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਧਨ।
ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਦੇਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮਾਂ ਏਸ

ਮਹਿਲ ਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ।

ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਹੈ ਨਾ,

ਉਥੇ ਹੈ ਮਹਿਲ।

ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਨੀ ਸਕਦਾ।

ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗਜਰੇ, ਕੰਨਾ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ

ਘਸਰਦੇ ਉਹਦੇ ਕੇਸ।

ਆਪਣੀ ਜਾਦੂ ਦੀ ਛਟੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੁਹਾਈ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਜਾਗ ਕੇ ਹੱਸੇਗੀ, ਉਹਦੇ ਹੋਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤੀ ਕਿਰਨਗੇ।

ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਦਸਦਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮਾਂ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਆਪਣੀ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਰਿਆ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜਛੱਤੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾਂਗਾ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾ ਬੈਠਾਂਗਾ ਜਿਥੇ ਕੰਧ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਾਣੋ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਮਾਣੋ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਨਾਈ ਕਿਥੇ ਹੈ।

ਨਾਈ ਉਥੇ ਈ ਐ, ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ।

ਬਣਵਾਸ

ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਮਾਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ

ਨੇ ਹੁਣ।

ਹੁਣ ਖੇਡ ਖੇਡਣੀ ਖਤਮ, ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਨਾ।

ਕੰਮ ਕਾਜ ਛੱਡ, ਆਕੇ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਤੇ

ਦੱਸ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਲਾ ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਕਿਥੇ ਹੈ।

ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਢਕ ਲਈ।

ਗੁਸੈਲੀ ਬਿਜਲੀ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਘਰੂਟੇ ਵੱਢ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬੱਦਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੱਜਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨਾ ਡਰਕੇ ਤੇਰੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਵਾਂ।

ਬਾਂਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉਪਰ ਜਦੋਂ ਪਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਵਾਛੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ,
ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲੀ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਤੈਥੋਂ
ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਕਿੱਥੇ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਥੇ ਹੈ ਮਾਂ? ਕਿਹੜੇ ਸਾਗਰ ਕਿਨਾਰੇ? ਕਿਸ ਪਰਬਤ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ? ਕਿਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ?

ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਕੋਈ ਘਾਹ ਦੀ ਪੰਡ ਚੁਕੀ, ਕੋਈ ਬਾਲਣ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਉਠਾਈ। ਪੀਲੇ ਘਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਥੇ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਉਪਰ ਸਿਆਣੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਦਾ ਆਹਲਣਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਹੈ ਨਾ ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ?

ਅਨਜਾਣੇ ਸਾਗਰੋਂ ਪਾਰ, ਦਿਉ ਨੇ ਜਿਥੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੈਦ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਬਾਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਦਾ ਯੁਵਰਾਜ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ।

ਰਾਰਸ਼ ਤੇ ਧੁੰਦ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨੋ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਇਉਂ ਕੜਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦਿਉ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੈਦ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਉਹ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਚੁਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੰਝੂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਿਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਖ ਮਾਂ ਹਨੇਰਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਚਰਵਾਹੇ ਜਲਦੀ ਚਰਾਂਦਾਂ ਛੜ ਕੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਕੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾ ਆਖ ਦੇਈਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਿਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਲਵਾਂਗਾ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਨੀ।

ਖੈਰ, ਮਾਂ ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਦੱਸ ਕਿ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਹੈ ਕਿਥੇ?

ਬਰਸਾਤੀ ਦਿਨ

ਜੰਗਲ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਘਿਰ ਆਏ ਹਨ।
ਬਾਹਰ ਨਾਂ ਜਾਈਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।

ਦਰਖਤ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਮੜੇ ਝੂਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਰਿਆ ਟੁੱਟਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਲੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਾਂ ਰੰਮ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰੁਕ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਮੈਂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਰਲੀ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆਂ।

ਟੋਭੇ ਉਛਲ ਗਏ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਲੋਕ ਫੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਇਉਂ ਤੇਜ਼ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਿੜਾਉਣ ਲਈ ਮਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟ ਕੇ ਬੱਚਾ ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਣ, ਘਾਟ ਤੇ ਕੋਈ ਮਲਾਹ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦਿਨ ਛਿਪ ਗਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਕਿਸ਼ਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਲਾਹ ਚਲਾ ਗਿਐ।

ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਈਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ। ਸੜਕ ਸੁੰਨੀ ਹੈ, ਰਸਤਾ ਤਿਲਕਣਾ ਹੈ। ਬਾਂਸਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਟਕਰਾ ਹਵਾ ਇਉਂ ਗੱਜ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਘਰੋਂ ਨਾ ਜਾਹ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।

ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ

ਹਰ ਰੋਜ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਰਦਾਂ। ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਦਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਕਿਸੇ ਅਨਜਾਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਪੁੱਜੇਗੀ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਜਾਏਗਾ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ। ਬਗੀਚੇ ਵਿਚੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਕਲੀ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੰਨਾ, ਜਦੋਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਅਗਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇਗੀ, ਫੁੱਲ ਖਿੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਧਰੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਛੱਡਦਾਂ, ਉਧਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚਲੇ ਬੱਦਲ ਵੀ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਹਨ ਜਿਧਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਲੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੌਂ ਜਾਨਾ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਹੇਠ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਨੀਂਦ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਸੁਫਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ।

ਮਲਾਹ

ਮਧੂ ਮਲਾਹ ਨੇ ਰਾਜਗੰਜ ਘਾਟ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੀ ਹੈ।
ਮੋਟੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਇਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਇਵੇਂ ਬੇਕਾਰ ਪਈ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਇਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌ ਚੱਪੂਆਂ ਨਾਲ ਚਲਾਵਾਂ, ਪੰਜ, ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਬਾਦਬਾਨ ਬੰਨ੍ਹਾਂ। ਬੇਕਾਰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲਿਜਾਵਾਂ। ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਦਰਿਆਂ ਪਾਰ ਕਰਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਈਂ ਨਾਂ ਮਾਂ।
ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਕੋਈ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਬਣਵਾਸ ਕੱਟਣ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚੱਲਿਆਂ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਭਰਦਾ ਜਾਊਂਗਾ। ਅਪਣੇ ਦੋਸਤ ਅਸ਼ੂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਜਾਊਂਗਾ। ਮੌਜਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਵੇਰੇ ਜਰਾ ਜਲਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਠੇਲਾਂਗੇ। ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਝੀਲ ਕਿਨਾਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਏਂਗੀ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਜਨਬੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਜਾਣੈ। ਤਿਰਪੁਰਨੀ ਦਾ ਘਾਟ ਲੰਘਕੇ ਅਸੀਂ ਤੇਪੰਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਟੱਪ ਜਾਂਗੇ।

ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਨੇਰ੍ਹਾ ਪੈ ਸਕਦੈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਫਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ ਮਾਂ। ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲ

ਜਦੋਂ ਨੇਰ੍ਹੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਛੂਹਣ ਤੇ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਬੱਦਲ ਛਿੜਕਾਅ ਕਰ ਜਾਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਬੰਸਰੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਤਾ ਨੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਉਣ ਸਾਰ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।

ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਐ। ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਛੁਟੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇ, ਮਾਸਟਰ ਉਸਨੂੰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਜੰਗਲੀ ਟਾਹਣੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਪੱਤੇ ਝੂਮਦੇ ਨੇ,
ਬੱਦਲ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ, ਪੀਲੀਆਂ, ਸਫੈਦ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਫੁੱਲ-ਬੱਚੇ ਨੱਠੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤਾਰੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਕਾਹਲੇ ਨੇ? ਤੈਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ ਏਨੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਸ ਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ?

ਅਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਹ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਉਲਾਰਦੇ ਨੇ, ਪਤੈ ਤੈਨੂੰ? ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਹੈ ਇਕ।

ਸੁਦਾਗਰ

ਇਹ ਸੋਚ ਮਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਨਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।

ਸੋਚ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਲਿਆਵਾਂਗਾ।

ਤੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬੋਹਲ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਨਾ ਮਾਂ?
ਸੁਨਹਿਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਖੇਤ ਭਰੇ ਤਾਂ ਪਏ ਹਨ ਪੂਰੇ। ਜੰਗਲੀ ਡੰਡੀਆਂ ਉਪਰ ਚੰਪਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਕਈ ਸੌ ਟੋਕਰੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰਕੇ ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਾਂਗਾ।

ਮਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵਡੇ ਵੱਡੇ ਮੋਤੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਨਾ? ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਜਿੱਡੇ?

ਮੈਂ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਟਾਪੂ ਉਪਰ ਉਤਰਾਂਗਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਚਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਫੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਮੋਤੀ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਮੋਤੀ ਘਾਹ ਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰੇਤ ਉਪਰ ਤਾਂ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਮੋਤੀ ਪਏ ਨੇ।

ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਵਾਂਗਾ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲਾ ਘੋੜਾ ਜਿਸ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਉਡੇਗਾ। ਪਿਤਾ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਵਾਂਗਾ ਜਾਦੂ ਦਾ ਪੈੱਨ, ਪਿਤਾ

ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨੀ ਲੱਗਿਆ ਕਰਨਾ, ਪੈੱਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਖੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਜੋ ਪਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਖੁਦ।

ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਵਾਂਗਾ ਮਾਂ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੀ ਭਰੀ ਸੰਦੂਕੜੀ, ਕੀਮਤੀ ਏਨੀ ਕਿ ਸੱਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਬਰਾਬਰ।

ਦਇਆ

ਤੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾਂ ਹੋਕੇ ਜੇ ਮੈਂ ਨਿੱਕਾ ਕਤੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਬਚੀ ਪਈ ਤੇਰੀ ਜੂਠੀ ਬੁਰਕੀ ਖਾਣ ਲਗਦਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਫੇਰ ਝਿੜਕ ਦਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ? ‘‘ਦਫਾ ਹੋ ਜਾ ਕਤੂਰਿਆ’’, ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕੀ ਭਜਾ ਦਿੰਦੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ?

ਤਾਂ ਫੇਰ ਜਾਹ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਬੁਲਾਏਂਗੀ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਏਂਗੀ ਨਹੀਂ ਖਾਵਾਂਗਾ।

ਤੇਰਾ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਕੇ ਜੇ ਮੈਂ ਨਿੱਕਾ ਹਰਾ ਤੋਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਫੇਰ ਮਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਰਖਦੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਉਡ ਨਾ ਜਾਵਾਂ ਦੂਰ?

ਅਪਣੀ ਉਂਗਲ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਆਖਦੀ, ‘‘ਕੇਹਾ ਨਾਸ਼ੁਕਰਾ ਢੀਠ ਤੋਤਾ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੁੰਜ ਨਾਲ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਕੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।’’

ਠੀਕ ਐ ਫੇਰ ਮਾਂ। ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਭੱਜ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਤੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜਕੇ ਆਵਾਂਗਾ ਈ ਨੀ ਫੇਰ ਮੈਂ।

ਛੁੱਟੀ

ਸਵੇਰ ਦਾ ਘੜਿਆਲ ਦਸ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਨਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਣਜਾਰਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ‘‘ਚੂੜੀਆਂ, ਲੈ ਲਉ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਚੁੜੀਆਂ।’’

ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਰਜ਼ੀ ਰੁਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਗਲੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਾਮ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਲ ਆਉਨਾ, ਉਸ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੈ। ਕਹੀ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਉਹ

ਕੱਪੜੇ ਲਬੇੜ ਲੈਂਦੈ, ਭਿਉਂ ਲੈਂਦੈ, ਧੁੱਪੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਨੀ ਝਿੜਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਮਾਲੀ ਬਣਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦੈ। ਬਸ ਗੋਡੀ ਕਰੀ ਜਾਵਾਂ, ਕੋਈ ਨਾ ਹਟਾਏ, ਨਾ ਝਿੜਕੇ।

ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੇ ਮਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਕੀ ਵਿਚੋਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਦਾਂ। ਸੜਕ ਸੁੰਨੀ ਹੈ, ਹਨੇਰੀ ਵੀ, ਲਾਲ ਬਲਬ ਵਾਲਾ ਖੰਭਾ ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅੱਖ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ ਹੋਵੇ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਾਲਟੈਣ ਫੜੀ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੌਕੀਦਾਰ ਫਿਰੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੈ, ਕਦੀ ਨੀਂ ਸੌਂਦਾ।

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਲਾਲਟੈਣ ਫੜੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗੇੜੇ ਕਢਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਂ ਕਹਿੰਦਾ।

ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ

ਮਾਂ ਤੇਰੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਵਕੂਫ ਐ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨੀਂ ਕਿ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਆ ਜਦੋਂ ਕੰਕਰ ਸਾਡੀਆਂ ਰਿਉੜੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰਿਉੜੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਣ ਲਗਦੀ ਐ। ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਊੜਾ ਆੜਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਗਦਾਂ, ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝੱਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਵਰਕਾ ਪਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਹਸਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕੈ ਉਹਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਨਾ, ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕਦਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਨਾ ਕਿ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰ, ਉਹ ਹਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਬਸ ਖੇਡ ਹੈ ਇਕ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤੈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੂਰ ਨੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਉਚੀ ਦੇਣੀ ਕਹਿ ਦਿੰਨਾ ''ਪਿਤਾ ਜੀ!'' ਉਹ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਏਥੇ ਈ ਨੇ।

ਧੋਬੀ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਬਾਂਦਰ ਲਿਆਉਂਦੈ। ਮੈਂ ਬਾਦਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਲਾ ਲੈਨਾ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਸਦਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ – ਵੀਰਾ।

ਤੇਰੀ ਧੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਐ। ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਗਣੂਸ਼ ਕਹਿੰਦੀਐ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬੇਵਕੂਫ ਕੁੜੀ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਏਗੀ, ਕਿਥੇ ਹੋਇਗੀ ਮਾਂ?

ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ

ਹਾਲੇ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜਿੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮਾਸਟਰ ਆ ਕੇ ਕਹੇਗਾ – ਲਿਆ, ਸਲੇਟ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਅੱਗੇ ਈ ਬੜੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਐ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ – ਤੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਨੀਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਿੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆਂ? ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਭੋਰਾ ਲੋੜ ਨੀਂ।

ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਮਾਸਟਰ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰੇਗਾ – ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਰੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਐ। ਹੁਣ ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਐ ਨਾ।

ਆਪੇ ਅਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੈਂ ਭੀੜ ਭਰੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਚਾਚਾ ਆਏਗਾ ਤੇ ਕਹੇਗਾ – ਉਏ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ? ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਏਂਗਾ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੂੰਗਾ।

ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ – ਤੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਨੀਂ ਚਾਚਾ? ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜਿਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆਂ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ ਮੇਲੇ ਵਿਚ।

ਚਾਚਾ ਕਹੇਗਾ – ਹਾਂ ਬਈ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਈ ਐ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਐ ਹੁਣ ਇਹ, ਇਕੱਲਾ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੈ ਜਿਥੇ ਦਿਲ ਕਰੇ।

ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਮਾਂ ਦੇਖੇਗੀ ਕਿ ਬਟੂਆ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਖਿਡਾਵੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਫੜਾਉਣ ਲੱਗਾਂ।

ਮਾਂ ਕਹੇਗੀ – ਉਏ ਇਹ ਕੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੜਕੇ?

ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ – ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆਂ, ਦਿਸਦਾ ਨੀ ਮਾਂ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਜੀਹਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਦਿਆਂ।

ਮਾਂ ਕਹੇਗੀ – ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੋ ਈ ਗਿਆ ਵੱਡਾ, ਫੇਰ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਦੇਣੇ ਈ ਹੋਏ ਇਹਨੇ।

ਅਕਤੂਬਰ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਪਾ ਜਦੋਂ ਮਿਲਣ ਆਉਣਗੇ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਖਿਡੌਣੇ, ਨਿਕੇ ਬੂਟ ਅਤੇ ਨਿਕੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਫਰਾਕਾਂ ਲਿਆਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ – ਪਾਪਾ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆਂ।

ਪਾਪਾ ਕਹਿਣਗੇ – ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਪ ਖਰੀਦ ਸਕਦੈ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਤਾਂ ਗਿਐ ਇਹ ਹੁਣ।

ਭੈੜਾ ਡਾਕੀਆ

ਫਰਸ਼ ਤੇ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਚੁਪਚਾਪ ਕਿਉਂ ਬੈਠੀ ਐਂ ਮਾਂ ਤੂੰ? ਚਾਰ ਵੱਜ ਗਏ ਨੇ, ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਭਿਉਂ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਪਰਵਾਹ ਈ ਨੀ।

ਤੈਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਐ ਜੋ ਅੱਜ ਏਨੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਐਂ? ਪਿਤਾ ਦਾ ਖਤ ਨੀਂ ਆਇਆ ਏਸ ਕਰਕੇ? ਮੈਂ ਦੇਖਦਾਂ ਹਰੇਕ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡਾਕੀਆ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੈ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਖਤ ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦੈ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ। ਡਾਕੀਆਂ ਭੈੜਾ ਹੈ ਬੜਾ।

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ? ਤੂੰ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਕਿ ਕਾਗਜ ਅਤੇ ਪੈਨੱ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਏ। ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਮੈਂ ਲਿਖ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਪੈਂਤੀ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਇਕ ਗਲਤੀ ਨੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰਾਂਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨੀ ਆਏਗਾ ਇਹ ਮੈਂ ਲਿਖਿਐ। ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਮੈਂ ਲੈਟਰਬਕਸ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਆਂਗਾ? ਏਨਾ ਮੂਰਖ ਨੀ ਮੈਂ ਜਿੰਨੇ ਪਾਪਾ ਨੇ। ਡਾਕੀਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਈ ਰੱਖ ਲਏਗਾ? ਮੈਂ ਸਿਧਾ ਤੈਨੂੰ ਈ ਦਿਆਂਗਾ ਖਤ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤੈ ਚੰਗੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਡਾਕੀਆ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦੈ।

ਅੰਤ

ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਐ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾਣੈ ਮਾਂ। ਮੰਜੀ ਉਪਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾਏਂਗੀ, ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ – ਤੇਰਾ ਲਾਲ ਹੈ ਨੀ ਇਥੇ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਚੱਲਿਆਂ। ਮੈਂ ਹਵਾ ਦਾ ਇਕ ਬੁੱਲਾ ਬਣਕੇ ਤੈਨੂੰ ਛੁਹਾਂਗਾ। ਨਦੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਏਂਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਹਿਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤੈਨੂੰ ਚੁੰਮਾਂਗਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤੜ ਤੜ ਪੱਤਿਆਂ ਉਪਰ ਕਣੀਆਂ

ਡਿਗਣਗੀਆਂ, ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਜਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀ ਦੀ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਨੂੰ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ, ਮੈਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਗੀਤ ਗਾਵਾਂਗਾ - ਸੌਂ ਜਾ ਮਾਂ ਸੌਜਾ। ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ ਸੋ ਜਾ। ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਥਾਣੀ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਲੇਟ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਸੁੱਤੀ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲਗੇਗਾ। ਸੁਫਨਾ ਬਣਕੇ ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਦੇਕੇ ਤੇਰੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ ਮਾਂ। ਜਾਗਣ ਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੇਂਗੀ ਉਦੋਂ ਜੁਗਨੂੰ ਬਣ ਕੇ ਮੈਂ ਉਡ ਵੀ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਗਵਾਂਢ ਦੇ ਬਚੇ ਜਦੋਂ ਨੱਚਣਗੇ ਗਾਉਣਗੇ, ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਬਣ ਕੇ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਉਤਰਾਂਗਾ। ਪੂਜਾ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈਕੇ ਚਾਚੀ ਆਏਗੀ ਤੇ ਪੁੱਛੇਗੀ - ਕਿਥੇ ਹੈ ਤੇਰਾ ਲਾਲ? ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਹੇਂਗੀ - ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਿਚ। ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ।

ਵਾਪਸੀ

ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ। ਮਾਂ ਚਲੀ ਗਈ। ਸਭ ਸੌਂ ਗਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਤ ਉਵੇਂ ਹਨੇਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੋਲ ਮਾਰਦਾਂ - ਆਜਾ ਮਾਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਸੌਂ ਗਈ ਹੈ। ਪਲ ਦੋ ਪਲ ਲਈ ਜੇ ਤੂੰ ਆ ਜਾਏਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇਗਾ। ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਨੇ।

ਬੀਜ ਉਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਜੇ, ਬਸੰਤ ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਸੰਤ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੈ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਨੇ। ਬੱਚੇ ਫੁੱਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਨੇ - ਫੇਰ ਖਲੇਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਖੇਡ ਹੈ ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਆਕੇ ਇਕ ਅੱਧ ਫੁੱਲ ਤੂੰ ਵੀ ਚੁੱਕ ਲਏਂ ਤਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਣਾ ਹੋਇਆ? ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖੇਡੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਆਖਾਂਗਾ - ਆਓ ਮਿਤਰੋ ਆਓ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਭਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਜੇਡਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਮਿਠੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਲੈ ਜਾਓ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੁਰਾ ਥੋੜਾ ਮਨਾਏਗੀ?

ਔਰਤਾਂ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਭਰਨ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਇਉਂ ਕੰਬੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਹੁਣ ਜਾਗਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਸੁਗਾਤ

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸੁਗਾਤ ਦੇਣੀ ਐਂ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਦੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੋੜ੍ਹੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਇਕ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਭੁਲ ਭੁਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਖਰੀਦ ਲਾਂਗੀ, ਏਨੀ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚਾਂ।

ਜੁਆਨ ਹੈਂ ਤੂੰ, ਰਸਤਾ ਲੰਮਾ ਹੈ ਤੇਰਾ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਮਾਰੂਥਲ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦੂਜੇ ਮਾਰੂਥਲ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਕੇ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਨੈ।

ਤੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ। ਸਾਡੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਜੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ?

ਇਸ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਿਕਲ ਕੀ ਕੀ ਗੁਆਚਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨਦੀ ਨਠਦੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਹੈ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ। ਪਰ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰਬਤ ਉਹਨੂੰ ਭੁਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਨਦੀ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਨੋ ਹਟ ਨੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰਾ ਗੀਤ

ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਇਉਂ ਲਿਪਟ ਜਾਏਗਾ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵਲ ਲਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚੁਮੇਂਗਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਸ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਚੁਮੀਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਏਂਗਾ, ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਤਕ ਅੱਪੜੇਗਾ ਅਪਣੇ ਆਪ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਭੀੜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏਂਗਾ, ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਲਾ ਬਣੇਗਾ।

ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਤੇਰੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਬਣੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਅਨੰਤ ਦੂਰੀਆਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕਰੇਗਾ ਬਗੈਰ ਥੱਕਣ ਤੋਂ।

ਸਿਰ ਉਪਰ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਛਾਈ ਹੋਵੇ, ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਵਫਾਦਾਰ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਤੈਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੱਸੇਗਾ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।

ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਜਦੋਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇਗਾ ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਹਰੇਕ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੁਝ ਲਿਆ ਕਰੇਂਗਾ।

ਮੌਤ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਬੋਲ ਖੋਹ ਲਏ, ਉਦੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਗਾ ਮੇਰੇ ਲਾਲ।

ਆਖਰੀ ਸੌਦਾ

ਸਵੇਰ ਵਕਤ ਪੱਥਰੀਲੀ ਸੜਕੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਖਰੀਦੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਵਿਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ, ਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਜਾ ਆਇਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ-

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਖਰੀਦਾਂਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਫਜ਼ੂਲ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਕਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੂਹੇ ਢੋ ਲਏ ਤਾਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਇਕ ਧਨੀ ਸੇਠ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਝੋਲਾ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਖਰੀਦਗਾ।

ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਮੁਹਰਾਂ ਗਿਣਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਸ਼ਾਮ ਢਲੀ। ਬਾਗ ਦੀ ਵਾੜ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਕ ਪਰੀ ਆਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਇਕ ਮੁਸਕਾਨ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਾਂਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਪੀਲੀ ਹੋਕੇ ਅੱਖਾਂ ਥਾਣੀ ਵਗ ਗਈ ਤੇ ਪਰੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸੂਰਜ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰੇਤ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਿਆ, ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠਾ ਬੱਚਾ ਸਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਉਂ ਤੱਕਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਸੀ ਪਰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਖੇਡਦੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਤੈਅ ਹੋਇਆ। ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ।

2. ਅਵਾਰੇ ਪੰਛੀ

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁਤੇ ਅਵਾਰੇ ਪੰਛੀ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਤਝੜ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਕੋਲ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਹਉਕਾ ਲੈਕੇ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

×××

ਐ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਸੰਸਾਰ, ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉਪਰ ਅਪਣੇ ਕਦਮਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਜਾਹ।

×××

ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਨਕਾਬ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਗੀਤ ਜਿੰਨਾ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਚੁੰਮਣ ਜਿਡਾ ਅਨੰਤ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ।

×××

ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਸਦਕਾ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਕਾਇਮ ਹੈ।

×××

ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂਥਲ, ਘਾਹ ਦੀ ਇਕ ਪੱਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਤੀ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਕੇ ਹੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

×××

ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਣ ਲਗੇ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਣੇ।

×××

ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਰੇਤਾ ਤੁਹਾਥੋਂ ਗੀਤ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਨਚਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਤੁਹਾਥੋਂ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾ ਅਪਾਹਜਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁਕ ਲਉਗੇ?

×××

ਉਸਦਾ ਉਤਸੁਕ ਚਿਹਰਾ ਰਾਤ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

×××

ਇਕ ਰਾਤ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਜਨਬੀ ਹੋਈਏ। ਜਾਗ ਆਉਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਂ।

×××

ਸ਼ਾਮ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਛੁਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦਾਸੀ ਉਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।

×××

ਗ਼ੈਬੀ ਉਂਗਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਇਉਂ ਹਿਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾਵਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਗੇ ਤੋਰਦੀਆਂ ਹਨ।

×××

- ਤੇਰਾ ਸ਼ੋਰ ਕੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਓ ਸਾਗਰ?
- ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।
- ਤੇਰਾ ਕੀ ਜਵਾਬ ਹੈ ਐ ਅਸਮਾਨ?
- ਅਨੰਤ ਖਾਮੋਸ਼ੀ।

×××

ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਾਂਗ ਮਹਾਨ ਹੈ।
ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਧੁੰਦ ਵਾਂਗ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।

×××

ਇਸ ਸਵੇਰ ਆਪਣੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾਂ। ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਤਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ।

×××

ਮੇਰੀਆਂ ਪਾਗਲ ਇਛਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਮਾਲਕ। ਤਾਂ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਨੀਆਂ ਤਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਹੀ।

×××

ਮੈਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਿਹਤਰੀਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ।

×××

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਲਾਲਟੈਣ ਰੱਖੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪਰਛਾਵਾਂ ਕਰੇਗਾ।

×××

ਮੈਂ ਹਾਂ – ਇਹ ਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈਰਾਨੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।

×××

ਅਸੀਂ ਖੜਖੜ ਕਰਦੇ ਪੱਤੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ਜੋ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?

'' – ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਿਮਾਣੇ ਫੁਲ ਹਾਂ ਬਸ।''

×××

ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਆਰਾਮ ਉਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਲਕਾਂ।

×××

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਾਜ਼ੇ ਫੁਲ ਭੇਜ ਕੇ ਰੱਬ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰੀਏ। ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹ ਸਾਥੋਂ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

×××

ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨੰਗੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ ਖੇਡਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੰਦੈ।

×××

ਓ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿ।

×××

- ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹੈ ਚੰਦਰਮਾਂ?
- ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਰਸਤਾ ਛੱਡਣਾ ਹੈਂ ਮੈਂ।

×××

ਦਰਖਤ ਮੇਰੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਤੱਕ ਇਉਂ ਉਚੇ ਉਠ ਰਹੇ ਹਨ
ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗੀ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਦਬੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ।

×××

ਰੱਬ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹਰ ਰੋਜ਼।

×××

ਸੁੱਕਾ ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ।

×××

ਪੰਛੀ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਬੱਦਲ ਹੋਵਾਂ। ਬੱਦਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਪੰਛੀ ਬਣਾ।

×××

ਝਰਨਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ - ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ, ਬਸ ਉਦੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗੀਤ ਲੱਭ ਗਿਆ।

×××

ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦੀ ਔਰਤ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ, ਇਉ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਗੀਟਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਦੀ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਹੋਵੇ।

×××

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਸਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ, ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।

×××

ਜੇ ਭੁਖ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨੁਕਸ ਕਢਦੇ ਹੋ?

×××

ਤੂੰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਸ ਮੁਸਕਾਈ ਸੀ ਰਤਾ ਕੁ। ਇਸੇ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ।

×××

ਮੱਛੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਕਲੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਛੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਲੋਲ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ।

×××

ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹਥਿਆਰ ਵਿਜਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੁਦ ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਤਾਰੇ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੁਗਨੂਆਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ।

×××

ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਪਹੀਆਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲੇ ਗਏ।

×××

ਮਨ ਤਿੱਖਾ ਹੈ ਪਰ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੁਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅੱਗੇ।

×××

ਤੇਰਾ ਬੁੱਤ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਬਿਖਰਿਆ ਤਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਰੱਬ ਦਾ ਰੇਤਾ ਤੇਰੇ ਬੁੱਤ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ।

×××

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

×××

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਮੋਮਬੱਤੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਭਰਾ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਲੈਂਪ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਚੰਦ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੈਂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਭੈਣ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ।

×××

ਸਮੁੰਦਰੀ ਪੰਛੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਪਰ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਉਵੇਂ ਆਪਾਂ ਮਿਲੇ ਵਿਛੜੇ।

×××

ਮੇਰਾ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਘਾਟ ਕੰਢੇ ਬੰਨੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਮੈਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।

×××

ਜੀਵਨ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਮਾਈ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

×××

ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਦੁਖ ਹੈ ਕਿ ਮੋਰ ਨੂੰ ਪੂਛ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦੈ।

×××

ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ - ਅਨੰਤ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਗੀਤ ਇਹ ਬੋਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਤੂਫ਼ਾਨ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਉਣਾ ਈ ਨੀ ਸੀ।

×××

ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਮੇਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਪੀ ਮਿੱਤਰ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਉਲਟ ਦਿੰਨੇ ਆਂ ਤਾਂ ਝੱਗ ਦੀ ਕੰਗਣੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

×××

ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਧੂਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

×××

ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਤੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਦੁਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

×××

ਮਸ਼ਾਲ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਿਲੀ। ਮਸ਼ਾਲਚੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਨਾ ਭੁਲੋ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸ਼ਾਂਤ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ।

×××

ਘਾਹ ਦੇ ਨਿਕੇ ਬੂਟੇ, ਤੇਰੇ ਪੈਰ ਤਾਂ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਹਨ ਪਰ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾ ਹੇਠ ਢਕ ਲਈ ਹੈ।

×××

ਖਿੜਨ ਸਾਰ ਕਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਿਲਕਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਖਦੀ ਹੈ - ਮੁਰਝਾ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਾਈਂ ਪਿਆਰੇ ਸੰਸਾਰ।

×××

ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਲਤਨਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਰੱਬ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਫੁੱਲ ਭੇਜਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਥਕਦਾ।

×××

'ਗਲਤ' ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, 'ਠੀਕ' ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਝਰਨਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ - ਪਿਆਸੇ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਥੋੜੇ ਕੁ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਆਂਗਾ।

×××

ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਦਾ ਉਹ ਫੁਹਾਰਾ ਕਿਥੇ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗ ਤੁਰੇ?

×××

ਲਕੜਹਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦੇ ਦਸਤੇ ਵਾਸਤੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਲੱਕੜ ਮੰਗੀ।

ਰੁਖ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਿਤੀ।

×××

ਧੁੰਦ ਦਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ, ਬਾਰਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਹਉਕਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਿਆ।

×××

ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮਲਤ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੈ।

×××

ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ, ਨਦੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ, ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

×××

ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਅਜੇ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

×××

ਘਾਹ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਭੀੜ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਦਰਖਤ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਇਕਾਂਤ ਭਾਲਦਾ ਹੈ।

×××

ਗ਼ੈਬੀ ਅੱਗ ਕਿਥੇ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਖਿਲਰੇ ?

×××

ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਛੁਕ ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਰਵਾਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ।

×××

ਮੌਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ, ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੱਬ ਮਰ ਗਿਆ ਧਰਮ ਇਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

×××

- ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਹੈਂ ਫਲ?
- ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਾਂ ਫੁੱਲ।

×××

ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ।

×××

ਤਰੇਲ ਬੂੰਦ ਨੇ ਝੀਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵਡੀ ਤਰੇਲ ਬੂੰਦ ਹੈਂ ਭੈਣ। ਮੈਂ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਪਰ ਝੂਟੇ ਲੈ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਪੱਤੇ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਹੀ ਹੈਂ।

×××

ਕਲਾਕਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹੈ ਗੁਲਾਮ ਵੀ।

×××

ਮਿਆਨ ਖੁੰਢਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

×××

ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਤੇਜ ਘੇਰਾ ਉਸ ਵੱਡੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

×××

ਪਲ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਅਨੰਤ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

×××

ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਘੁੰਡ ਹੈ ਜੋ ਰਾਤ ਪੈਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸ ਘੁੰਡ ਨੂੰ ਚੁਕ ਦਏਗਾ।

×××

ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬੱਦਲ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਕਟ ਉਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ।

×××

ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਫੁੱਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

×××

ਤੁਰਦੇ ਜਾਉ, ਫੁਲ ਚੁਗਣ ਲਈ ਰੁਕੋ ਨਾ, ਜਿਧਰ ਜਾਓਗੇ ਤਾਜ਼ੇ ਫੁੱਲ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖਿੜਦੇ ਜਾਣਗੇ।

×××

ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹਨ। ਟਾਹਣੀਆਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾ ਹਨ।

×××

ਪਤਝੜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਸੰਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

×××

ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਦਿਨਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਇਉਂ ਲਿਪਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁਖ ਦੁਆਲੇ ਵੇਲਾਂ।

×××

ਗੂੰਜ ਪਹਿਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਕੇ ਆਖਦੀ ਹੈ – ਅਸਲੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।

×××

ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਜਦਾ ਹੈ।

×××

ਸੂਰਜ ਕੋਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

×××

ਪਹਾੜੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਉਪਰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

×××

ਭੀੜ ਵਿਚਲੀ ਸੜਕ ਇਕੱਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

×××

ਸੁਫਨਾ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ।

ਨੀਂਦ ਪਤੀ ਵਾਂਗ ਖਾਮੋਸ਼ ਦੁਖ ਉਠਾਏਗੀ।

×××

ਡੁਬਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਰਾਤ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖਦੀ ਹੈ –

ਮੈਂ ਮੌਤ ਹਾਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਆਂਗੀ।

×××

ਕਾਲੀ ਰਾਤ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਕਤ ਔਰਤ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

×××

ਬਾਜ਼ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾਵਾਂ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ।

×××

ਰਾਤ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਚੰਦ ਰਾਹੀਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪੱਤਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈਂ।

ਘਾਹ ਉਪਰ ਵਿਛੇ ਹੰਝੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਤਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ।

×××

ਨਵਜਾਤ ਬੱਚਾ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਬਚਪਨ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਹਥੌੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾ ਨਹੀਂ, ਨਚਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪੱਥਰ ਗੀਟਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲ ਅਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਫੁੱਲ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੰਕਾਰੀ ਤਿਤਲੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫੁੱਲ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ।

×××

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਸਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੋ ਤਾਂ ਬੜਬੋਲੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਹੈ।

×××

ਸੰਭਵ ਨੇ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਨੈ?

ਅਸੰਭਵ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿਚ।

×××

ਪੱਤਾ ਜਦੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਫੁਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੁਲ ਜਦੋਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਏ, ਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਜੜਾਂ ਦਰਖਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਪਰ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰੋ।

×××

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵਕਤ ਤੂਫਾਨ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੈਂਤ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੇਵਕਤਾ ਜਾਗ ਕੇ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਜਾਏ।

×××

ਲਫ਼ਜ ਨੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸੱਖਣੇਪਣ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਨਾ। ਕੰਮ ਨੇ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਗਰੀਬ ਹਾਂ।

×××

ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਕਲਪਣਾ ਆਪਣੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।

×××

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

×××

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਉਦਾਸ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਆਵਾਜ਼, ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ – ''ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।''

×××

ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬਚਣ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ – ਰਾਖ ਹੇਠ ਦਬੇ ਅੰਗਿਆਰ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਬੁਝ ਰਹੇ ਹਨ, ਬਚਾ ਲਏਂਗਾ ਮੈਨੂੰ?

×××

ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਤਾਰੇ ਹਨ।

ਉਹੋ ! ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ।

×××

ਹਲਕੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਭਿੰਨੀ ਪੌਣ ਤੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਤੂਫਾਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ।

×××

ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਚੀਜਾਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਜਾਗ ਪਿਆ ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।

×××

ਅਸਤ ਹੁੰਦੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਹੁਣ?

ਨਿਕੇ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਦੀਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੋ ਹੋ ਸਕਿਆ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ ਹਜ਼ੂਰ।

×××

ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਹਲਣੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

×××

ਮਹਾਨਤਾ, ਛੋਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਦਾ ਹੈ।

×××

ਰਾਤ ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ, ਵਧਾਈਆਂ, ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ।

×××

ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹਕੂਮਤ ਆਖਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਲੋਕ ਨਾਸ਼ੁਕਰੇ ਹਨ।

×××

ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫਲ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

×××

ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈਆਂ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈ ਮਾਂ।

×××

ਦਿਖਾਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਰੇਲ ਬੂੰਦਾ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਾਲਾ ਫੜਦਾ ਮੱਖੀਆਂ ਹੈ।

×××

ਟਟਹਿਣੇ ਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਵਿਦਵਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬੁਝ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

×××

ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਗਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਵੇ।

×××

ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ?

×××

ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

×××

ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਏ - ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ; ਉਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋ।

×××

ਛੋਟੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪਾਣੀ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਸੱਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਅਨੰਤ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਹੈ।

×××

ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਲਈ ਹਨ।

×××

ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਧਰਤੀ ਘੇਰ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਔਰਤ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

×××

ਹੱਸ ਕੇ ਧੁੱਪ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸ ਭੈਣ ਬਾਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

×××

ਦਿਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਨੇ ਪੱਤੀਆਂ ਖਿਲਾਰ ਦਿਤੀਆਂ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਲ ਬਣ ਗਿਆ।

×××

ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਨੇਕੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੇਕ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

×××

ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਖੋਹਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਘੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

×××

ਤਣੇ ਹੋਏ ਧਨੁਖ ਨੂੰ ਤੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿਉ ਹਜ਼ੂਰ।
ਮੇਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੈ।

×××

ਨਿਰਾ ਤਰਕ ਦੋ ਧਾਰੇ ਚਾਕੂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਠਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।
ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਹੋਵੇਗਾ।

×××

ਸੰਸਾਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਤੁਫਾਨ ਹੈ।

×××

ਛੂਹ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦੈ ਤੁਸੀਂ ਮਾਰ ਦਿਉ। ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੈ ਤੁਸੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਵੋਂ।

×××

ਜਿਸ ਅਸਮਾਨ ਨੇ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸਭ ਤਾਰੇ ਗੁਆ ਲਏ, ਫੁੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤਰੇਲ ਤੁਪਕਾ ਗੁਆਚ ਗਿਆ।

×××

ਸੂਰਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਦਾ ਸਵੇਰਾ ਸਬਰ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

×××

ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਮੰਗਤਾ ਹਾਂ।

×××

ਸਰਬੋਤਮ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

×××

ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਖੱਬਾ ਖਤਰਨਾਕ।

×××

ਮੇਰੇ ਉਦਾਸ ਖਿਆਲ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਪੁਛ ਪੁਛ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

×××

ਝੱਖੜ ਉਸ ਦੁਖੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੁਦਨ ਹੈ ਧਰਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

×××

ਚੰਦ ਆਪਣਾ ਚਾਨਣ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਪਣੇ ਦਾਗ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ।

×××

ਧੂਆਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਸੁਆਹ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗ ਕੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ - ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹਾਂ।

×××

ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖਿਆਲੋ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਡਰੋਂ ਨਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਹਾਂ।

×××

ਇਹ ਪਰਬਤ ਭਲਾ ਫੁੱਲ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ? ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਧੁੱਪ ਪੀ ਰਹੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ।

×××

ਨਿੱਕਾ ਫੁੱਲ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਤਿਤਲੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਉਡਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

×××

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸਬੰਧ ਜਨਮ ਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਮੌਤ ਦਾ ਹੈ।

ਤੁਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦਮ ਉਪਰ ਉਠਾਣਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

×××

ਧੁੱਪਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇ

ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਮਿਲੇ !

×××

ਜਿਹੜਾ ਫੁੱਲ ਰਾਤੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਿੜ ਪਿਆ ਸੀ, ਸਵੇਰੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਲਈ, ਫੁੱਲ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲਿਆ, ਕੰਬਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

×××

ਤੇਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮੈਂ ਅਜਨਬੀ ਵਾਂਗ ਉਤਰਿਆ, ਤੇਰੇ ਘਰ ਮਹਿਮਾਨ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ, ਤੇਰਾ ਦਰ ਹੁਣ ਮਿੱਤਰ ਵਾਂਗ ਛੱਡ ਕੇ ਚੱਲਿਆਂ ਮੇਰੀਏ ਧਰਤੀਏ।

×××

ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਢਕ ਮਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਲੈਣ ਦੇ।

×××

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਸੀਂ ਉਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

×××

ਮਰ ਚੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੇ।
ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਪਿਆਰ ਮਿਲੇ।

×××

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਉਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੁਤਨੀਂਦਾ ਬੱਚਾ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਪਲ ਕੁ ਭਰ ਮਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖੇ, ਫੇਰ ਸੌਂ ਜਾਏ।

×××

ਜੀਵਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦਾ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

×××

ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਚਹਿਕਦੇ ਪੰਛੀ ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਦ ਮਗਨ ਹੋ ਹੋ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

×××

ਅਨੰਤ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇ।

×××

ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਦੇਈਂ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਾਂਗਾ।

×××

ਜ਼ਖਮ ਮਿਲੇ, ਜ਼ਖਮ ਰਾਜੀ ਹੋਏ, ਦਿਨ ਢਲੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਉਪਰਲੇ ਦਾਗ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ।

×××

ਸੱਚ, ਅਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਫਾਨ ਖਾੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਪਣੇ ਬੀਜ ਇਸ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਖਿਲਾਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

×××

ਸੱਚ ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਏਗਾ।

×××

ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹੈ ਉਹ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀ। ਖਾਮੋਸ਼ ਰਾਤ ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਸੁਹਣੀ, ਦਿਨ ਬੱਚੇ ਵਰਗਾ ਚੁਲ ਬੁਲਾ।

×××

ਆਦਮੀ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਮੀ ਹੱਸਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

×××

ਰੱਬ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਜਿੰਨਾ ਸਿਆਣਾ ਕਦ ਹੋਏਗਾ ?

×××

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪਤਝੜ ਉਪਰ ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਧੁੱਪ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਬਸੰਤ ਉਪਰ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

×××

ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਰਬ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਨੂੰ।

×××

ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸ਼ਾਨਾ ਤੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦਿਖਾ ਦਿਤੀਆਂ,
ਮੈਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਹੁਣ।

×××

ਦਿਨ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਬੱਦਲ ਇਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਝਿਸੜਦਾਂ ਖਾਕੇ ਗੱਲ੍ਹਾ ਉਪਰ ਹੰਝੂ ਲਟਕਾਈ ਬੱਚੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਹਵਾ ਜ਼ਖਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਾਂਗ ਕਰਾਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਪਣੇ ਸਖੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

×××

ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘਾਟਾ ਪਾਧਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨੀਂ ਮੰਨਦਾ ਇਹ ਗੱਲ।

×××

ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇਹ ਮਾਲਕ ਕਿ ਮੌਤ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।

×××

ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਆਦਮੀ ਵਿਜਈ ਹੋਏਗਾ, ਸਬਰ ਦੀ ਇਸ ਉਡੀਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

×××

ਤੇਰੀ ਤੱਕਣੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੱਕੀ ਫਸਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੇਤ ਉਪਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੁੱਪ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ।

×××

ਦੁਖ ਦੇਖੇ, ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

×××

''ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ'', ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਬੋਲ ਇਹੋ ਹੋਵੇ।

×××

ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਣ

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਜੁ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਕਦਰ ਪਾ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਤਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖਬਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਡਾਕੀਆ ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਫੜਾ ਗਿਆ। ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੂਹਰਾ ਕਰਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਕਿ ਘਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂ। ਕਾਗਜ਼ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਇਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਸ਼ਾਮ ਬੀਤ ਗਈ, ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੇ ਪੜਛੱਤੀ ਉਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਸਤਿਕਾਰਨ ਪਿਛੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਵੱਖਰੀ ਨਸਲ ਦਾ ਬੰਦਾ, ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਬੇਅੰਤ ਦੂਰ, ਮੈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬੈਠਾਂ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ ਤਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਨਿਗੁਣਾ ਸਮਝਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਬਚਪਨ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ, ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀ ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਲੋਂ ਜੰਗਲੀ ਬੱਤਕਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਆਣ ਉਤਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਥਣਾ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਧੁੱਪ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਡੁਲ੍ਹਦੀ ਲਗਦੀ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਕਲ ਕਲ ਮੈਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਤ ਦਸਦੀ। ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਉਤਾਰ ਮੈਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ

ਕਲਕਤੇ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਂਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਅਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਵਿਚ ਬਿਤਾਂਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਵਾਸ ਦੀ ਭੋਰਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਅਜਨਬੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪੇਂਡੂ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਤੁੰਸ਼ਟ ਸਾਂ, ਭੀੜਾਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

ਫਿਰ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਹੁਣ ਇਸ ਬਣਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭੈਣਾ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਾਂ। ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਨਾ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ ਤੇ ਉਤਾਰਦਾ ਨਾ ਫਿਰਾਂ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਠੋਸ ਕਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਵਾਂ।

ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗਲ ਬੈਠੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ। ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਝਿਜਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ - ਮੈਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਾਣਨ, ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਬਚਪਨ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆ ਸਾਹ ਘੁਟਣ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ। ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਨੰਤ ਪਿਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਵੀ ਹਸਦਾ ਵੀ। ਛੋਟਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਥੋੜਾ ਵੱਡਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਜੋਸ਼, ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ, ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਘੋਲ ਦਿੰਦੇ, ਇਹ ਸ਼ਰਬਤ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੀਂਦਾ। ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਵੇਲੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠ ਕੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲੰਮੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੇਖਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਵੀ ਉਹੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਜੋ ਦਿਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਖਤ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਨੰਤ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਉਠਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਲਗਦੇ। ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਉਕੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਕ ਪੁਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ।

ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਵਿਚਲੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਭਾਰਤੀ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੇਠ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੁੱਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਮੈਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ, ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਂ ਤੇ ਵਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ।

ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਡੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਚੇਤੰਨ ਸਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਪੱਛਮੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਾਸਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਗੁਪਤ ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਰੂਹਾਨੀ ਆਦਮੀ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਗਲਾ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਬਸ ਖਰੜਾ ਲੈਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਗੈਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਵਾਇਆਂ ਪੱਛਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬਣਵਾਸੀ ਰਿਹਾ, ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪੱਛਮ ਦਾ ਵੀ ਕਵੀ ਹੋਵਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਬਣਵਾਸ ਵਿਚ ਗੁਜਾਰੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੈਨੂੰ

ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਸੀ ਜੋ ਵਧੀਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਪਿਆਸਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਇਕਾਂਤ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਦੇ ਅਗੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ। ਪੂਰਬ ਕੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ? ਹਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਸੱਟਾਂ ਖਾ ਬੈਠਣ, ਜਦੋਂ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਲਗੀ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਕੀ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਮਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਝਾਕਦੇ? ਇਸ ਮਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਰਾਤ ਦਾ ਚੈਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਕਦੀ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ?

ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲਗੇ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ ਉਧਰੋਂ। ਪੂਰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਦਾ ਇਨਾਮ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਨਾਮ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਖਰਚ ਕੇ ਜ਼ਾਇਆ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ, ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਇਹ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਨਾ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਹੋਰਨਾ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਪੂਰਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਮਿੱਤ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਬੀਜ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਸਨੂੰ ਬੀਜ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਬੂਟਾ ਉੱਗ ਕੇ ਰੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੀਜ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਲ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੋਏਗੀ ਜਿਥੇ ਪੱਛਮੀ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਇਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ
ਖਜ਼ਾਨੇ ਮਿਲਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਅਮੀਰ ਹੋਏਗੀ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਵਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਕਦੀ ਮਹਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਫਿਰ ਆਪਾਂ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤੱਕ ਪੁਜਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਸੀ, ਸਿਆਣਪ ਸੀ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੰਦਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਚੀਨੀ, ਜਾਪਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ ਸਭ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ

ਜੋ ਬਿਹਤਰੀਨ ਹੁੰਦਾ, ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਸ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਉਸਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿਣ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਖੁਦ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ ਕਿ ਵੰਡਣਾ ਪਵਿਤਰ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਮਨੁਖਤਾ ਪਾਸ ਹੁਣ ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ, ਦਰਿਆਦਿਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਪੱਛਮੀ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਬਤ ਅਣਜਾਣ, ਅਗਿਆਨੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਉਹ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਦਿਆ ਵੰਡਣੀ ਸੀ।

ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜ਼ਾਇਆ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਜੋ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਉਹ ਕਰੀਏ, ਆਪਣੀ ਕੰਗਾਲੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈਏ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਵਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਉਪਰ ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣੇ ਜਿਥੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੱਚੇ ਇਕੱਠੇ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ।

ਇਹ ਦਸਦਿਆਂ ਮੈਂ ਫਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵਡੇ ਸੁਫਨੇ ਦੀ ਕੁਝ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਆਇਆਂ ਮੈਂ, ਆਉ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰੀਤੀਭੋਜ ਹੈ, ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਮੇਰਾ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਤੁਸੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋਗੇ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪੁਰਜੋਰ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਵਾਗਤ ਦਾ ਮਾਇਨਾ ਹੈ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਵੇਂ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮਿਲਾਪਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਮਿਲਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਰਜਣਗੇ। ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਸਹੀ, ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ, ਇਹਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ, ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਜੀ।

ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋਣ ਦਾ ਮੈਂ ਆਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਖਲੋਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡੋਬ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਦਿਤਾ ਸਨਮਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਸੁਗਾਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਤਾਂ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ। ਉਮਰ ਭਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਜੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਹੀਂ। ਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਿਸੇ ਨਸਲ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਮਿਲ ਜਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਚੱਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਬੱਚੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਦੇਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਦਰਾਵੜ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਕਲੀ ਸਿਆਸੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਉਤਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਿਖਤਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਜਾਣ ਗਿਆ ਉਹ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗੇਗੀ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜਨਾ ਭਿੜਨਾ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ?

ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਓ ਤੇ ਦੇਖੋ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਉਣ, ਅਣਵੰਡੀ ਮਨੁਖਤਾ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆਂ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

26 ਮਈ 1921, ਸਟਾਕਹਾਮ, ਸਵੀਡਨ।

ਇੱਕ ਸੀ ਰਾਜਾ ...

''ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।''

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪਰੀ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਕਿਹੜਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਿਲਾਜੀਤ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਲੀਬਾਨ, ਉਹ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਨੌਜ ਵਿਚ। ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਥੜਕਣ ਉਸੇ ਵਕਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹ ਇਕ ਵਾਕ ਸੁਣਦਾ - ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਸ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਇਹੋ ਇਕ ਵਾਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਪਾਠਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਕਤ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧੁੰਦ ਉਪਰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਰਚਲਾਈਟ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁਛਦੇ ਹਨ - ਕਿਹੜਾ ਰਾਜਾ ?

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਕਥਾਕਾਰ ਵੀ ਮਾਡਰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ - ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਅਜਾਤਸ਼ੱਤਰੂ।

ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਰੋਤਾ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ - ਕਿਹੜਾ ਅਜਾਤਸ਼ੱਤਰੂ ?

ਕਥਾਕਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਸਕੂਲੀਏ ਛੋਕਰੇ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਅਜਾਤਸ਼ੱਤਰੂ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾ ਮਸੀਹੀ ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮਿਆਂ, ਦੋ ਸਾਲ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ। ਅਫਸੋਸ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਜਾਤਸ਼ੱਤਰੂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਖੋਹਲੋ ਤਾਂ...।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ - ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਵਰ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹੀ ਜਾਣਾ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਡਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨਾੜੀ ਨਾ ਸਮਝ ਲਵੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਵੀ

ਅਸੀਂ ਅਨਾੜੀ ਦੇ ਅਨਾੜੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਫਰਕ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਤੈਅ ਕਰਕੇ, ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਦੀ ਮੁੜਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਥੋਂ ਤੁਰੇ ਸਾਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ - ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਨਾ ਪੁੱਛੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਝੂਠ ਨਾਂ ਬੋਲਾਂ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਖੂਬਸੂਰਤ, ਨੰਗਾ ਭੁਲੇਖਾ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੱਚ ਵਰਗਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਵਰਗਾ ਨਿਰਮਲ। ਪਰ ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੰਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਘੁੰਡ ਕਢਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪਾਠਕ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਧੋਖਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖੁਦ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੀ ਗੱਲਾਂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ, ਬਚਪਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ। ਤੱਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰੇ ਬਕਵਾਸ ਲਗਦੇ। ਸਾਡਾ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਸੱਚ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੁਰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੀਰਿਆਂ ਜੜਿਆ ਮਹਿਲ ਕਿਥੇ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਭਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਧ ਪੱਧਰਾ ਸੱਚ ਇਹੋ ਹੈ - ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਕਲੱਕਤੇ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਝੱਖੜ ਝੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਬੱਝ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਦੂਰ ਵਾਲੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਰਸ਼ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ - ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੱਕ ਜਬਰਦਸਤ ਮੀਂਹ ਪਾਈ ਜਾਹ। ਮੀਂਹ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਲਕੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਕਾ ਬੱਚਾ ਡਰਾਉਣੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਘਟਿਆ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਆਉਣੋ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ ! ਐਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਛਤਰੀ ਦੇਖੀ। ਆਸ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਫੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡੋਬ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਰੱਬ

ਦੇ ਘਰ ਇਨਸਾਫ ਹੋਇਆ, ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਬਣਾਏਗਾ ਤੇ ਇਹ ਮਾਸਟਰ ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਛਤਰੀ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਸ਼ੂਟ ਵੱਟ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀਵੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਰਲਾ ਮਾਰਿਆ - ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਮਾਸਟਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਨੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਗਲਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਟਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਐ। ਫੇਰ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਅੱਜ ਨੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ। ਜਾਵੇ।

ਸਾਫ਼ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਪਕਾ ਪਤਾ ਸੀ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ। ਮੂਧਾ ਪਿਆ, ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਘਸੋਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਤੇ ਹਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਬੁਝਦੇ ਸਾਂ।

ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਈ ਹੋ ਕਿ ਇਕ ਨਿਕਾ ਬੱਚਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਸਕਦੈ। ਮਿੰਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਅੰਮਾ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੀਆਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹੀਆਂ। ਅਖੀਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ - ਬੱਚੇ, ਸਾਨੂੰ ਖੇਡ ਮੁਕਾ ਤਾਂ ਲੈਣ ਦੇਹ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਿਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ - ਅੰਮਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਖੇਡ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਤੁਰਤ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉ।

ਆਖ਼ਰ ਮਾਂ ਨੇ ਪੱਤੇ ਵਗਾਹ ਦਿਤੇ, ਕਿਹਾ - ਇਹ ਜਿੱਦੀ ਮੈਥੋਂ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਕੀ ਕਰਨੈ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮਾਸਟਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਉਠ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਤਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁੱਦਿਆ, ਫੇਰ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ - ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ। ਉਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਸੀ। ਇਕੋ ਰਾਣੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਅਸੀਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਣਾ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਖਤਰਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਣੀ ਸੀ ਬਸ। ਫਿਰ ਅੰਮਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ

– ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪੁਤਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ? ਸਾਨੂੰ ਨਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਰਾਜਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਦੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਏਸ ਕਰਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਟੇ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਨਿਕੀ ਧੀ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਰਾਜਾ ਤਪ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸੁਹਣੀ ਧੀ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕਦੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆਇਆ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਜੋਬਨ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਣ ਲੱਗੀ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਬੀਤਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਰਾਣੀ ਆਖਦੀ – ਮੇਰੀ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਬਗੈਰ ਹੀ ਮਰ ਜਾਏਗੀ ? ਕੀ ਕਿਸਮਤ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੀ ਸੀ ਇਹ।

ਰਾਣੀ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੂਤ ਭੇਜੇ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਿਆਉ, ਇਕੱਠੇ ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਰਾਣੀ ਨੇ ਚੋਹਠ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾਏ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਦਲ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਣਵਾਇਆ, ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਥਾਲੀਆਂ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੋਰ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਪੱਖਾ ਲੈਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਰਾਜਾ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਪੱਖਾ ਝੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਚਾਨਣ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਆਖਰ ਉਸਨੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ – ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ਕੁੜੀ ਜਿਹੜੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੇਵੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ? ਕਿਸਦੀ ਧੀ ਹੈ ਇਹ?

ਦੁਖ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ – ਹੇ ਰੱਬਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਏਨੀ ਮਾੜੀ ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ?

ਰਾਜਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਤੇਜਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ – ਕਮਾਲ ਐ, ਮੇਰੀ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਧੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ?

''ਹੋਰ ਕੀ?'' ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ?

''ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?'' ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ''ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹੀ ਵਰ ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਲਭਦੀ?''

ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਂਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦਾ ਦਿਸੇਗਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਪੱਖਾ ਝਲਦੀ ਰਹੀ, ਰਾਜਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਰਾਜਾ ਜਦੋਂ ਮਹਿਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਇਕ ਸੱਤ ਅਠ ਸਾਲ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁੱਤਰ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀਆਂ ਚੁਗਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੌਣ ਮੋੜੇ? ਤੁਰਤ ਲੜਕਾ ਸੱਦਿਆ, ਉਸਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਵਰ-ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਸਰਕ ਆਇਆ – ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕਾ ਮੈਂ ਈ ਹਾਂ। ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕਣੀਆਂ ਖਣਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਧੀਮਾ ਧੀਮਾ ਮਿਟੀ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਅੰਮਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ ਧੀਮੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਕੜੀਆਂ ਚੁਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੁਹਣੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾ ਦਿੰਦੀ।

ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੁਕਟ ਸੀ ਤੇ ਕੰਨਾ ਵਿਚ ਸੁਹਣੇ ਝੁਮਕੇ, ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਝਾਂਜਰਾ।

ਅੰਮਾਂ ਜੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਹਜਾਰ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜੇ ਖੱਤਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਖਤਰੀ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ? ਪਾਠਕ ਸੋਚਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਰਾਣੀ ਖੁਦ ਵੀ ਤਾਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰ ਲੱਭ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਰਾਣੀ ਹੁਣ ਤਕ ਚੁਪ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਰੱਫੜ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ !

ਸੋ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਜਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਹੀ ਰਹੇ, ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬਦਕਿਸਮਤ ਮੁੰਡਾ ਨਾ ਬਣੇ। ਧੜਕਦੇ ਖੁਸ਼ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ?

ਦਾਦੀ ਦਸਦੀ ਗਈ - ਉਦਾਸ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਿਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਲੈ ਗਈ ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਖੁਸ਼ ਰਖਦੀ।

ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਫੇਰ?

ਅੰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ਮਾਸਟਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠ ਸਿਖਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੇ ਜਮਾਤੀ ਪੁਛਦੇ - ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਕੌਣ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ?

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਇਹੋ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਸ ਏਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੱਕੜਾਂ ਚੁਗਣ ਗਏ ਇਹ ਗੜਬੜ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਪਰ ਏਨਾ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਜਮਾਤੀ ਫੇਰ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦੇ। ਘਰ ਆਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਤਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾ - ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਨੇ ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਦੱਸ ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੌਣ ?

ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਆਖ ਦਿੰਦੀ - ਅੱਜ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਦੱਸਾਂਗੀ, ਹਰ ਰੋਜ ਉਹ ਪੁਛਦਾ - ਕੌਣ ਹੈਂ ਤੂੰ ? ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਆਖ ਦਿੰਦੀ - ਅੱਜ ਨੀਂ। ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦੱਸਾਂਗੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਭਾਈ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸਬਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਓ ਸੁਹਣੀ ਇਸਤਰੀ, ਜੇ ਤੂੰ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲੋਂ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਹੀ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ - ਹੁਣ ਦੱਸ ਕੌਣ ਹੈਂ ਤੂੰ।

ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਜ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਬਾਦ ਦੱਸਾਂਗੀ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ। ਠੀਕ ਹੈ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਰਾਤ ਕਿਹੜਾ ਬੜੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ

ਪਲੰਗ ਤੇ ਸਫੈਦ ਫੁੱਲ ਵਿਛਾਏ, ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਸਜਾਏ, ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੂਹਣਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ, ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇਲ ਪਾਇਆ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਖਾਣਾ ਖਾਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਬਿਸਤਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ - ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ। ਅੱਜ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਸੱਤ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ।

ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸੌਣ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਅੱਜ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਉਸਨੇ ਇਕ ਸਪੋਲੀਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਡੰਗ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਿਕਲਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਰੁਕ ਗਈ, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਅੰਮਾ ? ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫੇਰ ... ਫੇਰ ....।

ਪਰ ਹੁਣ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਨ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਸੀ? ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਖਲੋਣੀ ਸੀ। ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਕੀ ਦੱਸੇ ?

ਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਿਆਂ ਈ ਨਹੀਂ। ਬੱਚਾਂ ਤਾਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਰੇ ਧੱਕ ਕੇ ਮਰੇ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰ ਸਕਦੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਖਰਾਬ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਮਾਸਟਰ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਗੱਲ ਹੋਈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਗਲਤ ਥਾਂ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਅੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਗੇ ਤੋਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਅਗੇ ਤੋਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਲਿਆਂ ਦੇ ਮੋਛਿਆਂ ਉਪਰ ਨੌਜੁਆਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਟਿਕਾਕੇ, ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠੇਲ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਬਰਸਾਤੀ ਰਾਤ ਦੀ ਮੱਧਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਸਹਿਮ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨੀਂਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਵੀ ਨੀਂਦ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੋਈ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਿਕਾ ਸਰੀਰ ਨੀਂਦ ਉਪਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠੇਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਕੁਝ

ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਜਲ ਛਿੜਕ ਦਿਆਂਗੇ। ਸੁੱਤਾ ਬੱਚਾ ਮੁੜਕੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏਗਾ।

ਅੱਖ ਦੀ ਰੜਕ

ਅੱਖ ਦੀ ਰੜਕ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੈ *ਜੋਖੇਰ ਬਾਲੀ* । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿਆਂਗੇ ਫਿਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ। ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ

ਮੇਰੇ ਸਾਹਤਿਕ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ *ਅੱਖ ਦੀ ਰੜਕ* ਨਾਵਲ ਅਚਾਨਕ ਆ ਉਤਰਿਆ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ, ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਆਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੌਖਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਬੰਗ-ਦਰਸ਼ਨ* ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਕ ਲੜੀਵਾਰ ਕਥਾ ਛਾਪਣੀ ਹੈ, ਲਿਖੋ। ਮੈਂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਪਰ ਪਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਪਿਛਲੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੋਣਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਆਪੋ ਵਿਚ ਝਗੜਨ ਲਗ ਜਾਣ ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਤਿਆਗ ਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਹੋ ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੋਈ।

ਬੰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ *ਵਿਸ਼ ਵਰਿਖ* (ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਦਾ ਨਾਵਲ) ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਨਵਾਂ ਰਸ ਸੀ। ਉਸੇ *ਬੰਗ-ਦਰਸ਼ਨ* ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਾਂ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਵਾਲੀ ਮਜਲਿਸ ਤਾਂ ਖਿੰਡ ਗਈ ਹੈ, ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਸੜਕ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਕੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸੋ ਕਮਰਕਸੇ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਦੀਵਾਨੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਕ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਵੀ ਆਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਟੁੱਟੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਜੁਗ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸੈਤਾਨ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਦਾ

ਚਿੱਤਰ ਸਾਫ ਹੈ, ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਢਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਸੁਭਾਅ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿਦ ਨੂੰ ਟਾਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਉਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਸਖਤ ਲੋਹਾ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਹਥੌੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁਟਦਿਆਂ ਕੁਟਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤਸਵੀਰ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਕਿਰਕ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮਨੁਖ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਉਪਰ *ਗੋਰਾ, ਘਰੇ ਬਾਈਰਿ* ਅਤੇ *ਚਤੁਰੰਗ* ਤੁਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿਤੇ।

ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਛੁਹ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। *ਨਸ਼ਟ ਨੀੜ* (ਉਜੜਿਆ ਆਹਲਣਾ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤੀ (ਸਜ਼ਾ) ਬੇਦਰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ *ਪਲਾਤਕਾ* ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ। ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀ *ਬੰਗ-ਦਰਸ਼ਨ* ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸਿਆਸੀ ਫਿਕਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਬਿਖੜੀ ਛੁਹ ਵਿਚ ਵੀ। ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ *ਸਾਧਨਾ* ਦੇ ਜੁੱਗ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ *ਸਬਜ-ਪੱਤਰ* ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇਕੇ *ਚੋਖੇਰ ਬਾਲੀ* ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਈਰਖਾ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਨੂੰ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ) ਚੰਦਰੀ ਵਿਹਲ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜੋ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦੰਦ ਨਹੁੰ ਨਾ ਮਾਰਦੇ। ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਫਾਟਕ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਹੋ ਬਾਹਰ ਭਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਘਟਨਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਗੱਲਾ ਬਾਹਰ ਆਉਣ। *ਚੋਖੇਰ ਬਾਲੀ* ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਹੋ ਹੈ।

ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਮਤ ਵਸਾਖ 1347 ਰਵੀਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਂ ਰਾਜ ਲੱਛਮੀ ਕੋਲ ਵਿਨੋਦਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹਰੀਮਤੀ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਖੇਡੀਆਂ।

ਰਾਜ ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਕਾ ਗਰੀਬ ਦੀ ਧੀ ਹੈ, ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਕੁੜੀ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਐ। ਮੇਮ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਐ।

ਮਹਿੰਦਰ ਬੋਲਿਆ – ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ।

ਮਾਂ –ਏਹੀ ਨੁਕਸ ਐ ਤੇਰੇ ਵਿਚ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਈ ਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਮਹਿੰਦਰ – ਏਸ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਰੂ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਚਲ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰ ਆਮ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਮਰ ਬਾਈ ਸਾਲ ਹੈ, ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਅਗੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੱਦਾਂ, ਨਖਰਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਕੰਗਾਰੂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਅਜੇ ਪੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰਲੀ ਥੈਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਸਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਸਭ ਅਧੂਰਾ ਸੀ।

ਵਿਨੋਦਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜੋਰ ਨਾਲ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਤਾ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਚੰਗਾ ਕੁੜੀ ਦੇਖ ਤਾਂ ਲਈਏ ਪਹਿਲਾਂ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ – ਦੇਖ ਕੇ ਕੀ ਕਰੂੰਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਮੰਦਾ ਕੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਕੀ।

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਗੁਸੇ ਦਾ ਸੇਕ ਸੀ ਪਰ ਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਪਏਗੀ ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦਾ ਸੁਰ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਨਿਸਚਿਤ ਮਨ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਤਰੀਕ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਗਈ, ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿਤਾ – ਨਾ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਨੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਵਿਆਹ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਰੱਬ ਅਤੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਮੱਦਦ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੇਲਗਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦੀ ਇਛਿਆ ਜਾਂ ਦਬਾਉ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ। ਮਜਬੂਰੀ ਵਸ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜੂਰੀ ਦੇਕੇ ਉਹ ਅੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਬਿਹਾਰੀ ਉਸਦਾ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਭਾਅ ਆਖਦਾ। ਸਟੀਮ ਮੋਟਰ ਬੋਟ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭਾਰ ਲੱਦਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਵੇਂ ਖਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਂ ਬਿਹਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਪੁੱਤ ਤੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਊਗਾ ਇਹ ਕੰਮ ਹੁਣ ਤਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਦੀ ਧੀ....।

ਹੱਥ ਜੋੜਦਿਆਂ ਬਿਹਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਥੋਂ ਨੀ ਹੁੰਦਾ ਮਾਂ ਇਹ ਕੰਮ। ਬੇਸੁਆਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮਠਿਆਈ ਮਹਿੰਦਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਆਖਣ ਤੇ ਮੈਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਾਗੂ ਨੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੋਣੀ।

ਵਿਨੋਦਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਖਾਸ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਯਤਨਾ ਨਾਲ ਮੇਮ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ, ਫਿਰ ਸਿਲਾਈ ਕਢਾਈ ਸਿਖਾਈ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪਿਉ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਉ ਅਚਾਨਕ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਨੋਦਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਬਹੁਤੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈ। ਪੈਸੇ ਟਕੇ ਦਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰ ਲਏਗੀ ਪਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੀ ਕਰੇ ਜਿਹੜੀ ਵਧਣੋ ਹਟਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜ ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਤਰਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕੁੜੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿਤੀ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਕੁੜੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚ ਸਕਣਾ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਪਿਛੋਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਵਿਚਕਾਰ ਫੇਰ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕੁੱਛ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਨੇ।

- ਕਿਉਂ ਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ?
- ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਮੁੰਡਾ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਇਸ ਡਰ ਕਰਕੇ ਤੇਰਾ

ਵਿਆਹ ਨੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਡਰ ਤਾਂ ਹੈ ਈ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ।

ਮਾਂ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਗੱਲਾਂ ਸੁੱਣੋ ਏਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀਆਂ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰਨਾ ਈ ਮਾਰਨੈ। ਜਿਸਨੇ ਏਨੇ ਦੁਖ ਝਲੇ ਹੋਣ, ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਏ, ਉਹ ਮਾਂ ਕਿਤੇ ਚਲੀ ਜਾਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੋਣੀ ਇਹ ਗੱਲ, ਮੈਨੂੰ ਨੀਂ।

ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਝ ਕੇ ਹੁਣੇ ਆਈ ਅਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਦਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਸੁਣਿਆ ਭੈਣ ? ਕੀ ਕਹਿੰਦੈ ਇਹ। ਵਹੁਟੀ ਕਿਤੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਨਾ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਨੀਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਕਦੇ?

ਚਾਚੀ ਬੋਲੀ - ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਐ ਬੱਚੇ। ਹੁਣ ਮਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਧਰਮ ਨਿਭਾ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਤੇਰਾ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਐ।

ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਿੱਠੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਵਾਕ ਦਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਦ ਵਰਗੇ ਮਿੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਹਾ - ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਜੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਕਿਉਂ ਆਵੇ ? ਜੇ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤ ਹੁੰਦਾ ਫੇਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਪੁੱਤ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਨੇ।

ਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਨਪੁੱਤੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀ ਐ ਸਪੁੱਤੀ ਨਾਲ।

ਦਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਹੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਮੇਰਾ ਕੀ ਜੋਰ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਬਹੁ ਲਿਆਏ ਨਾ ਲਿਆਏ, ਤੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਦਰਦ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ ? ਜੰਮਿਆ, ਪਾਲਿਆ, ਹੁਣ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵੀ ਕਰ ਲੂੰਗੀ।

ਚੁਪ ਚਾਪ ਅਥਰੂ ਸੁੱਟਦੀ ਦਰਾਣੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਕਾਲਜੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਚੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਚਾਚੀ ਨੇ ਜੋ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਹੈ ਈ ਨੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੀ ਦੀ ਇਕ ਯਤੀਮ ਭਾਣਜੀ ਹੈ। ਚਾਚੀ, ਖੁਦ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਵਿਧਵਾ, ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮਹਿੰਦਰ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਿਨ ਢਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਉਪਰ ਸਿਰ ਟਿਕਾਈ ਉਹ ਉਦਾਸ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛਲਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹੀ ਹੁਣ ਹੋਇਆ। ਨੇੜੇ ਆਕੇ ਕੋਮਲ ਬੋਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ - ਚਾਚੀ।

ਹੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚਾਚੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਹਿ ਜਾ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਭੁਖ ਲਗੀ ਐ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਹ।

ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਚਲਾਕੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚਾਚੀ ਨੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ। ਆਪ ਵੀ ਖਾਧਾ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਆਇਆ। ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਚਾਚੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਦਿਖਾਏਂਗੀ ਉਸਨੂੰ ?

ਗਲ ਕਰ ਤਾਂ ਲਈ ਪਰ ਉਹ ਸਹਿਮ ਗਿਆ।

ਚਾਚੀ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਫੇਰ ਉਹੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਲਈ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਚੀ, ਅਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬਿਹਾਰੀ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਐ। ਤੂੰ ਦੇਖਣ ਦਿਖਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ।

ਚਾਚੀ ਬੋਲੀ - ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭਾਗ ਕਿਥੇ ਉਹਦੇ ? ਬਿਹਾਰੀ ਵਰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ?

ਚਾਚੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿਉਂ ਬਈ, ਕੀ ਸਲਾਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਏਨਾ ਚਿਰ ? ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇਰੀ ਚਾਚੀ ?

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਲਾਹਾਂ ਕੀ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ? ਪਾਨ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਂ - ਤੇਰਾ ਪਾਨ ਤੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਿਐ ।

ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਰੋਣ ਹਾਕੀਆਂ ਸੁੱਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ - ਕਿਉਂ ਨੀ, ਕੀ ਸੀਖਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ?

ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਉਠ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਮਾਂ।

ਡਾਕ ਬਾਬੂ

ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

ਡਾਕ ਬਾਬੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਉਲਾਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਗੋਰੇ ਨੇ ਲਾਜਵਰ (ਨੀਲ) ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਪਣਾ ਇਹ ਬਾਬੂ ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਮੱਛੀ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਫੂਸ ਦੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਹਨੇਰੀ ਛੰਨ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਛੱਪੜ, ਛੱਪੜ ਦੁਆਲੇ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਵੇਲਾਂ, ਬੂਟੇ।

ਲਾਜਵਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਵੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਲਕਤੇ ਦਾ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲਣਾ ਮਿਲਣਾ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਣਜਾਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਮਝਣ ਲਗਦਾ ਜਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਜਿਆਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰੁਝਿਆ ਰਹੇ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲੀ ਗੇਲੀ ਸੀ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਤੁਕਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰ ਸਰਾਹਟ ਅਤੇ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਤੋਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਹਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਖਿਆਲ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਜਿੰਨ ਇਕੋ ਹੁਝਕੇ ਨਾਲ ਦਰਖਤ, ਪੱਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੂੰਝ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਐਨੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾ ਦਏ ਕਿ ਬੱਦਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਦਿਸਣ ਹੀ ਨਾਂ। ਮਜ਼ਾ ਆ ਜਾਏ ਫੇਰ ਤਾਂ।

ਤਨਖਾਹ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਅਪਣਾ ਖਾਣਾ ਆਪ ਪਕਾਉਂਦਾ, ਵਿਚੋਂ ਬਚਦਾ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਹ ਯਤੀਮ ਕੁੜੀ ਰਤਨੀ ਉਸਦੇ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ।

ਸ਼ਾਮੀ ਪਸ਼ੂ-ਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਧੂਏਂ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਗਦੇ ਤੇ ਬੀਂਡੇ ਹਰੇਕ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਗਦੇ, ਆਜੜੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬ ਤਿਖੀਆਂ ਧੁਨਾ ਸੁਣਦੀਆਂ ਤਾਂ

ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਖੌਫਜ਼ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਡਾਕ ਬਾਬੂ ਆਪਣਾ ਨਿਕਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਵਾਜ ਮਾਰਦਾ – ਰਤਨੀ !

ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਰਤਨੀ ਬਾਹਰ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰਤ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਛਦੀ – ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਦਾਦਾ ?

- ਕੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ? ਬਾਬੂ ਪੁਛਦਾ।
- ਮੈਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦੇਵਾਂ – ਰਤਨੀ ਆਖ ਦਿੰਦੀ।
- ਚੁਲ੍ਹਾ ਰਤਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਬਾਲੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਚਿਲਮ ਭਖਾ ਜਰਾ।

ਕੋਇਲਾ ਚਿਲਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਰਖਕੇ ਰਤਨੀ ਜਦੋਂ ਚਿਲਮ ਭਖਾਉਣ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਤੋਰਦਾ – ਤੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਹੈ ਕੁਝ ? ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਤਰੀਕਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਾਦ ਸਨ। ਦਿਨ ਭਰ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਤਰਕਾਲਾਂ ਪਈਆਂ ਤੋਂ ਘਰ ਪਰਤਦਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਇਕ ਦੋ ਤਰਕਾਲਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸਾਫ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਬਾਬੂ ਦੇ ਕਦਮਾ ਨੇੜੇ ਉਹ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਤੁਰਦੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਹਦਾ ਇਕ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਭਰਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਦਲਵਾਈ ਦੇ ਦਿਨ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਖੇਡ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ। ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਿੱਕਲੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਤਾਂ ਏਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਘੌਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਰਤਨੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਪਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਗਰਮ ਕਰਕੇ, ਮੱਖਣ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ, ਕੁਝ ਆਪ ਖਾ ਲੈਂਦੀ।

ਇਸ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਛੰਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਏ ਬੈਂਚ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਬਾਬੂ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਲਕੱਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ, ਮਾਂ, ਭੈਣਾ ਇਸ ਬਣਵਾਸ ਵਿਚ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦਿਲ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨਿਕੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਉਂ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੁੜੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ, ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਿਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਬਾਰਸ਼ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦੁਪਹਿਰ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਘਾਹ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਗਰਮ ਬੁੱਲਾ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਉਕਾ ਲਗਦਾ। ਇਕ ਪੰਛੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਕੀ ਚੁੰਜ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਬੂ ਕੋਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਜ਼ੇ ਧੋਏ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਹੋਏ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਡਾਕ ਬਾਬੂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਕਾਸ਼, ਕੋਈ ਆਪਣਾ, ਕੋਈ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੁੰਦਾ। ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਪੰਛੀ ਦਾ ਅਤੇ ਸਰ ਸਰ ਕਰਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਬਾਬੂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਜਾਣਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਵਾਜ ਮਾਰੀ - ਰਤਨੀ। ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸਾਲੀ ਬੈਠੀ ਰਤਨੀ, ਕੱਚੇ ਅਮਰੂਦ ਖਾਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਉਠੀ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਐ ਦਾਦਾ?

- ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿਆ ਕਰਾਂ।

ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਦ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋ ਦੋ ਅੱਖਰ ਜੋੜਨੇ ਸਿਖ ਗਈ।

ਲਗਦਾ ਸੀ ਝੜੀ ਮੁਕਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਨਹਿਰਾਂ, ਛੱਪੜ ਟੋਏ ਸਭ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਭਰੇ ਹੋਏ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਤੜ ਤੜ ਤੇ ਡੱਡੂਆਂ ਦੀ ਗੜੈਂ ਗੜੈਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਟੇਢੇ ਮੇਢੇ ਹੋਕੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਪਾਣੀ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਬੱਦਲਵਾਈ ਹੇਠ ਇਹ ਨਿਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਵਾਜ ਸੁਣੇਗੀ, ਪਰ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਂ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਫਟਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਇਦਾ ਫੜੀ ਹੌਲੀ ਦੇਣੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਚਟਾਈ ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ, ਬਿਨਾ ਖੜਾਕ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਵਾਜ ਆਈ - ਰਤਨੀ।

- ਸੌਂ ਰਹੇ ਸੀ ਦਾਦਾ?

- ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅੱਜ। ਦੇਖ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਕਿਵੇਂ ਤਪ ਰਿਹੈ।

ਬਣਵਾਸ ਵਿਚ, ਉਦਾਸ ਬੱਦਲਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਨਾਜ਼ਕ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੱਥਾ ਘੁੱਟੇ ਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਦੀ ਖਣਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ, ਮਾਂ, ਭੈਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਬਣਵਾਸ ਮੰਗਲਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਤਨੀ ਨਿਕੀ ਛੋਕਰੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਅਚਾਨਕ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਦ ਕੋਲੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈ ਆਈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਗੋਲੀ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ ਜਾਗਦੀ ਰਹੀ। ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਪੁਛਦੀ - ਕੁਸ਼ ਆਰਾਮ ਆਇਆ ਦਾਦਾ? ਫਰਕ ਪਿਆ?

ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਸਮ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਣ ਲੱਗਾ, ਬੋਲਿਆ - ਹੱਦ ਈ ਹੋ ਗਈ। ਬਸ ਹੁਣ ਬਦਲੀ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ ਇਥੋਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਕਲਕਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਰਜੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਦਲੀ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਬੀਮਾਰ ਪੁਰਸ਼ੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਕੇ ਇਹ ਨਿਕੀ ਨਰਸ ਫਿਰ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਪਰਤ ਆਈ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਸੱਦਣ ਵਾਲੀ ਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਝੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਦੀ, ਕਦੇ ਬਾਬੂ ਮੇਜ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹੀ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਚਟਾਈ ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਪਿਐ ਤੇ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਦੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਾਈ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਵਾਜ ਪਈ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਦੋ ਦੋ ਅਖਰ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਣਾਣੇ ਹੋਣਗੇ ਨਾ। ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਰਤਨੀ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਗਈ - ਮੈਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰੀ ਦਾ ?

ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ ਰਤਨੀ।

- ਕਿਥੇ ਜਾਓਗੇ ਦਾ ?
- ਘਰ ਜਾਊਂਗਾ। ਕਲਕੱਤੇ।
- ਤੇ ਮੁੜੋਗੇ ਕਦੋ ?
- ਹੁਣ ਨੀ ਮੈਂ ਆਉਣਾ।

ਰਤਨੀ ਨੇ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁਛਿਆ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਦਲੀ ਵਾਲੀ ਉਹਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਮਨਜੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਦੇਰ ਤੱਕ ਦੋਵੇਂ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਦੀਵਾ ਧੀਮਾ ਧੀਮਾ ਬਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਚੋਂਦੀ ਛੱਤ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਬੂੰਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਟੱਪ ਟੱਪ, ਟੱਪ ਟੱਪ।

ਰਤਨੀ ਉਠੀ, ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਰਸੋਈ ਵਲ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫੁਰਤੀ ਨਹੀਂ ਅੱਜ। ਉਸਦੇ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ ਦਾਦਾ।

ਬਾਬੂ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਤੈਨੂੰ ਲਿਜਾਵਾਂ ? ਕਮਾਲ ਐ !

ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗਦਿਆਂ, ਫਿਰ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਹਸਦੇ ਬਾਬੂ ਦਾ ਇਕ ਵਾਕ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਈ ਗਿਆ - ਕਮਾਲ ਐ !

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਬਾਬੂ ਉਠਿਆ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਘੜੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਪੁਛ ਨਾ ਸਕੀ ਕਦੋਂ ਕੁ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਘੜੇ ਭਰ ਦਿਤੇ। ਕੀ ਪਤਾ ਦਾਦਾ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਾਜ ਆਈ - ਰਤਨੀ।

ਬਿਨਾ ਖੜਾਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲੰਘ ਆਈ। ਬਾਬੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਘਬਰਾਈਂ ਨਾ ਰਤਨੀ। ਮੇਰੀ ਥਾਉਂ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਆਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹੂੰਗਾ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੇ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਿਆਲੂ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਕੌਣ ਜਾਣੇ।

ਰਤਨੀ ਨੇ ਬੜੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬਾਬੂ ਤੋਂ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਸਨੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਦੇ ਇਹ ਦਿਆਲੂ ਲਫ਼ਜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਈ - ਨਹੀਂ....ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀਂ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿਣਾ ਈ ਨੀ ਹੁਣ।

ਬਾਬੂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਤਨੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਵਾਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਤਨੀ ਨੂੰ ਬੋਲ ਮਾਰਿਆ - ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜਾ ਕੁ ਇਹ। ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਏਗਾ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਸਫਰ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਨਖਾਹ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਰਤਨੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

- ਓ ਦਾਦਾ ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਚਾਹੀਦਾ ਕੁਝ। ਮੇਰਾ ਭੋਰਾ

ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਦੌੜਕੇ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਈ।

ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਬੈਗ ਚੁਕਿਆ, ਮੋਢੇ ਤੇ ਛਤਰੀ ਟਿਕਾਈ, ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਰੰਗ ਬਰੰਗਾ ਟਰੰਕ ਚੁਕਾ ਕੇ ਘਾਟ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਬੇੜੀ ਠਿਲ੍ਹ ਪਈ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਂਗ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਦੇਖੀ, ਚਪੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਦਿਲ ਬੈਠਣ ਲੱਗਾ। ਦੁਖ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਪੇਂਡੂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸਨੂੰ ਖਾਮੋਸ਼ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਰਗਾ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਤਿਆਗੇ ਇਸ ਅੰਬਰੀ ਅੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਪਰ ਬਾਦਬਾਨਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਵਾ ਭਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਤਾਂ ਮੰਝਧਾਰ ਤਕ ਅੱਪੜ ਗਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੂਰ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਧੁੱਪੇ ਜਲਦੇ ਖੇਤ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਬਾਬੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵਾਪਰਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਬਾਬਤ, ਮੌਤ ਬਾਬਤ ਅਣਗਿਣਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਆਲ ਆਏ, ਜਿਥੋਂ, ਗਏ ਮੁਸਾਫਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਦੇ।

ਪਰ ਰਤਨੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕੀ ਉਹ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਆਸ ਅੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ – ਸ਼ਾਇਦ ਦਾਦਾ ਵਾਪਸ ਆ ਈ ਜਾਏ, ਆਸ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਡਾਕਖਾਨੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਅਫਸੋਸ, ਓ ਮੂਰਖ ਮਨੁਖੀ ਦਿਲ !

ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਵਿਚੋਂ

ਧੁੰਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ

ਢਠੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ
ਉਜੜੀਆਂ ਛੰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬਾ ਤੂੰ ਦਿਸਦੈਂ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਕੇ, ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਨਹਾਇਆ
ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡੰਡੌਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਪਰ ਪੁਜ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇਰੇ ਤੱਕ।

ਜਿਥੇ ਹਲ ਵਾਂਹਦੇ ਕਿਸਾਨ,
ਬੋਰੀਆਂ ਚੁਕਦੇ ਪਾਂਡੀ
ਵੱਢਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਟੇ ਚੁਗਦੇ ਚੰਘੜ
ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ
ਮੋਟੀ ਠੁਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ
ਲਿਬੜੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰਦੇ।
ਹੰਕਾਰ ਮੀਨਾਰਾਂ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।
ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਟਿਕਦੇ ਹਨ
ਉਹ ਰਾਹ ਦੂਰ ਹੈ .... ਤਹਿਜੀਬਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ
ਉਸ ਰਾਹ ਉਤੇ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਪੈਰ ਤੁਰ ਸਕੇ
ਮੈਂ ਉਸ ਪਗਡੰਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ
ਉਹ ਰਾਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੈ
ਧੁੰਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ।

×××

ਵੀਣਾ ਧਰਨ ਜੋਗਾ ਥਾਂ

ਰਾਗੀ ਬਣਕੇ ਆਇਆ
ਮੈਂ ਇਸ ਕਲਸਾਂ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ।

ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿਹੇ
ਬੈਠਣ ਲਈ ਜਾਂ ਖਲੋਣ ਲਈ
ਤੇ ਵੀਣਾ ਧਰਨ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਦੇ ਦੇਹ।
ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ
ਮੈਂ ਨੀਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੁੰਮ ਕਰਨਾ
ਮੇਰੇ ਬੇਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਿਕਲੇ ਕੋਈ ਤਾਨ
ਜਿਵੇਂ ਬਾਂਸ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਗਾਉਂਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹਵਾ।
ਅੱਧੀ ਰਾਤ, ਪੂਜਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਖ ਵੱਜੇ
ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਅਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਆਪੇ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ ਮੇਰੀ ਵੀਣਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ।
ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੇ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਚੱਲਣ ਵੇਲੇ।

×××

ਮੇਰੇ ਲਾਲ

ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਕੱਲਾ
ਲੁਕ ਲੁਕ ਤੁਰਾਂ ਛੁਪ ਛੁਪ, ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਾ ਲਏ।
ਕਾਲੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਆਏ ਕੋਈ, ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ।
ਮੈਂ ਤੁਰਾਂ ਤਾਂ ਤੁਰੇ
ਬੈਠਾਂ ਤਾਂ ਬੈਠ ਜਾਏ
ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੇ।
ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਝਕਾਨੀਆਂ
ਉਹ ਸਾਥ ਨਾਂ ਛੱਡੇ।
ਮਿੱਟੀ ਉਡਾਂਦਾ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰਿਆ ਆਏ।
ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਤਮਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭ ਜੀ
ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਆਵਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਸੰਗ ਲਗਦੀ।

×××

ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ

ਮੰਮਤਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ
ਕਹਿ ਸਕਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ - ਤੂੰ ਹੈਂ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ।
ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ
ਕਰ ਸਕਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ।
ਦੇਖ ਸਕਾਂ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਚੋਂ
ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਹਰ ਘੜੀ, ਹਰ ਥਾਂ।
ਹੰਕਾਰ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮਾੜਾ ਕੁ
ਤਾਂ ਕਿ ਛੁਪਾ ਨਾ ਸਕਾਂ ਤੈਨੂੰ ਅੰਧੇਰੇ ਪਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ।
ਥੋੜੀ ਕੁ ਜੰਜੀਰ ਤਾਂ ਰਹਿਣ ਈ ਦੇ
ਬੱਧਾ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਹੁਕਮ ਵਿਚ।
ਮੈਂ ਭੀ ਹੱਥ ਵਟਾਵਾਂ ਤੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ
ਬੇਸ਼ਕ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਪਾ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ।

×××

ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ

ਤੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਲਟਕਦਾ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਾਏਂਗਾ ਤੇਰੀ ਸੇਜ ਉਪਰੋਂ ਇਕ ਦੋ ਫੁੱਲ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਮੈਂ, ਇਕ ਭਿਖਾਰੀ ਵਾਂਗ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਇਹ ਮੈਂ ਕੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ? ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੱਡ ਗਿਐਂ ? ਨਾ ਟਹਿਕਦਾ ਫੁੱਲ ਨਾ ਫੁੱਲਦਾਨ। ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਵਾਂਗ ਮਘਦੀ, ਇੰਦਰ ਧਨੁਖ ਵਰਗੀ ਭਾਰੀ ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਭਿਆਨਕ ਕਿਰਪਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਤੇ ਤੇਰੀ ਸੇਜ ਤੇ ਸੌਂ ਗਈ।

ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੇ ਪੰਛੀ ਪੁਛਦੇ ਹਨ - ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਤੈਨੂੰ? ਨਾ ਫੁੱਲ, ਨਾ ਫੁੱਲਦਾਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਖੌਫਨਾਕ ਕਿਰਪਾਨ ਹੈ।

ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੇਜਿਆ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ? ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ ਜਿਥੇ ਇਸਨੂੰ ਲੁਕੋ ਸਕਾਂ। ਨਿਰਬਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਸੁਗਾਤ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਾਲਜੇ ਵਿਚ ਚੀਸ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਤੇਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਤੇਰਾ ਇਹ ਮਾਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਡਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇਰੀ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜੋਬਨਵੰਤੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਾਜ ਨਾਲ ਇਸ ਸੱਜਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂਗਾ। ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟਣ ਲਈ ਤੇਰੀ ਦਿਤੀ ਕਿਰਪਾਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।

ਸਾਰੇ ਹੋਛੇ ਤੇ ਤੁੱਛ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਛੱਡੇ ਹੁਣ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਇਕੱਲਾ ਬਹਿ ਕੇ ਨਾ ਰੋਵਾਂਗਾ ਨਾ ਉਡੀਕਾਂਗਾ। ਲਾਜ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਦਾ ਵੀ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ ਹੁਣ। ਅਪਣੀ ਸੁਹਣੀ ਕਿਰਪਾਨ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

×××

ਖੜਗ

ਚੂੜੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਅਕਲਾਂ ਦੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਤਿਤਲੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਰੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਵਰਗੀ ਦਮਕਦੀ ਖੜਗ, ਚੂੜੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸੁਹਣੀ ਹੈ - ਗਰੁੜ ਦੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਖੰਭ ਵਰਗੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ।

ਕਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਤੀਬਰ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਸਵਾਸ ਵਾਂਗ ਕੰਬਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਉਸ ਆਤਮਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਲਰਜ਼ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲਾਟ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਹੋਏ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਦਾ ਢੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇਰੀ ਚੂੜੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਤੇਰੀ ਖੜਗ, ਹੇ ਤੀਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ, ਉਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਕੇ ਡਰ ਆਏ।

×××

ਪਿਆਸਾ ਮੁਸਾਫਰ

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋ ਨਾ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ, ਨਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੱਸਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖਲੋਤਾ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਥੋਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਛਲਕਦੇ ਘੜੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਚੁੱਕੀ ਅਗੰਮੀ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ

ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਿਪਲ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਚੀ ਦੇਣੀ ਕਿਹਾ -

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਲੋ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਲੰਘ ਗਈ ਹੈ, ਦੁਪਹਿਰ ਸਿਰ ਤੇ ਹੈ। ਆਲਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਝਿਜਕ ਗਿਆ, ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਉਧੇੜ ਬੁਣ ਵਿਚ ਇਉਂ ਡੁਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਡੁਬ ਜਾਏ ਖੂਹ ਵਿਚ।

ਤੂੰ ਆਇਆ, ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆਂ। ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਤੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ। ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕਿਹਾ - ਤਿਹਾਇਆ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹਾਂ, ਜੁਆਨਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ। ਤੇਰਾ ਗਲਾ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ, ਲੰਮੇ ਪੰਧ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਕਾਰਨ। ਤੇਰੀ ਓਕ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਛੂਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸੁਕੇ ਪੱਤੇ ਖੜ ਖੜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੱਤਿਆਂ ਉਹਲਿਓਂ ਕੋਇਲ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ - ਕੂ ਊ ਕੂ ਕੂ ਊ ਕੂ। ਪਹੇ ਦੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰਿਆ ਠੰਢਾ ਬੁਲਾ ਆਇਆ - ਮਹਿਕਾ ਕੇ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛਿਆ, ਸ਼ਰਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੀ ਮੱਲ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ ਏਡੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਂ ? ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਇਹ ਘਟਨਾ। ਪਾਣੀ ਪਿਆਕੇ ਤੇਰੀ ਪਿਆਸ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ, ਇਹ ਯਾਦ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੜੀ ਰਹੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਲੀ ਖਿੜਦੀ ਹੈ।

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰ

ਉਸ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਜਿਸਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੰਘਣੇ ਘਾਹ ਦੀ ਚਾਦਰ ਪੂਰੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੰਦ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਦੇ ਜੌੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਲਕਲੀ ਪਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਝੂਣਦਾ ਤੇ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਖਿੜੇ ਲਾਲ ਕਮਲਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

×××

ਅਲਵਿਦਾ

ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਭਾਈਓ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰੋ।

ਸਭਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾਂ ਮੈਂ, ਚਲਦਾਂ ਹੁਣ।

ਆਹ ਫੜੋ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ,

ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਤਿਆਗਦਾਂ।

ਇਸ ਸਭ ਬਦਲੇ ਮੰਗਦਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ।

ਦੇਰ ਤਕ ਤੁਹਾਡਾ ਗਵਾਂਢ ਮਾਣਿਆਂ।

ਜਿੰਨਾ ਤੁਹਾਥੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ, ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਉੱਨਾ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦੀਵੇ ਨੇ ਬੁਝਣਾ ਈ ਹੁੰਦੈ।

ਇਸ ਦੀਵੇ ਨੇ ਹਨੇਰੇ ਖੂੰਜੇ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਦੀ।

ਦਰਗਾਹੋਂ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਕਤ

ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਦਿਉ ਮਿੱਤਰੋ।

ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਗੱਲ੍ਹ ਗੁਲਾਬੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ।

ਸਵਾਲ ਨਾ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਕੀ ਲੈਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ ਉਥੇ।

ਹੱਥ ਖਾਲੀ ਹਨ ਪਰ ਹਿਰਦਾ ਉਮੀਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਸਾਧੂਆਂ ਵਰਗੇ ਗੇਰੂਏ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੇ ਮੈਂ

ਗਲ ਵਿਚ ਵਰਮਾਲਾ ਪਾਵਾਂਗਾ।

ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਨਹੀਂ।

ਜਦੋਂ ਸੰਧਿਆ ਦਾ ਤਾਰਾ ਨਿਕਲਿਆ,

ਜਦੋਂ ਰਾਜ-ਦੁਆਰ ਤੇ ਮਿਠੀਆਂ ਰਾਗਣੀਆਂ ਗੂੰਜੀਆਂ

ਸਮਝ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹਾਂ।

×××

ਮੌਤ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਧਰਿਆ
ਉਸ ਪਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।
ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਖਿੜਨ ਵਾਲੀ ਕਲੀ
ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਖਿੜਾਇਆ।
ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦਾ ਚਾਨਣ ਦਿਸਿਆ
ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਅਣਜਾਣ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ।
ਨਾ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੀ ਕੋਈ ਨਾ ਰੂਪ,
ਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ।
ਮੌਤ ਵਕਤ ਫਿਰ ਉਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟੇਗੀ ਜੋ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫ ਹੈ।
ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ,
ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ।
ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਮਾਂ ਸੱਜਾ ਮੰਮਾ ਛੁਡਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।
ਦੂਜੇ ਪਲ ਖੱਬਾ ਦੁਧ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਮੰਮਾਂ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਂਦੀ ਹੈ
ਤਾਂ ਬਚਾ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

×××

ਖੇਡਾਂ

ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ
ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੌਣ।
ਨਾ ਡਰ ਸੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸੰਕੋਚ।
ਮਿੱਠੇ ਕੌਤਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ।
ਸਵੇਰ ਵਕਤ ਤੂੰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨੀਂਦਰੋਂ ਜਗਾਇਆ
ਆਪਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਦੇ ਗਏ।
ਤੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਪਰ ਤੇਰੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ।
ਉਪਰ ਹੇਠ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਝੂਮਦਾ।

ਖੇਡ ਖਤਮ।

ਹੁਣ ਅਨੋਖਾ ਦ੍ਰਿੱਸ਼ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਨੈਣ ਝੁਕਾਈ

ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਵਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼।

×××

ਮੌਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਬਾਦ

ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਤਮਗਿਆਂ

ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂਗਾ ਤੈਨੂੰ।

ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਹੰਕਾਰ ਟੁੱਟੇਗਾ

ਮੇਰੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟੇ ਜਾਣਗੇ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾਂ ਕੰਵਲ ਪੱਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ

ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ ਲੁਕਿਆ ਕੋਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏਗਾ।

ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੱਖ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖੇਗੀ

ਤੇ ਅਪਣੇ ਵਲ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੇਗੀ

ਜੀਵਨ ਦਾ ਚੱਪੂ ਛੱਡਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਤੂੰ ਆਪੇ ਚੱਪੂ ਫੜ ਲਏਂਗਾ।

ਭੱਜ ਨੱਠ ਨਾ ਕਰੋ, ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਛੇਤੀ ਹੋਏਗਾ।

ਹਵਾ ਦੇ ਹਲੋਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦੀਵੇ ਬੁਝ ਜਾਣੇ ਹਨ।

ਬਾਰ ਬਾਰ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਭ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨੈ।

ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਡੀਕਾਂਗਾ।

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰੇ ਆ ਜਾਈਂ। ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ।

×××

ਆਖਰੀ ਸਲਾਮ

ਸੌਣ ਮਹੀਨੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਬੱਦਲ

ਭਾਰ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਇਵੇਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਸਲਾਮ ਕਰੇ ਨੀਵਾਂ ਹੋਕੇ।
ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਦੇ
ਤੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹਦੇ।
ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਕੂੰਜਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ
ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਪੰਧ ਮਾਰਕੇ
ਅਪਣੇ ਪਹਾੜੀ ਆਹਲਣਿਆਂ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈਆਂ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਲਾਮ ਕਰਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੇਵੀਂ।

×××

ਡਾਕਖਾਨਾ

ਝਾਕੀ ਪਹਿਲੀ

(ਮਾਧੋ ਦਾ ਘਰ)

ਮਾਧੋ : ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੱਲ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆ ਗਿਆ ਏ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸੁੰਨ ਸਰਾਂ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੈਦ ਜੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ....

ਵੈਦ : ਜੇ ਵਧੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ...

ਮਾਧੋ : ਹੇ ਰੱਬਾ, ਕੀ ?

ਵੈਦ : ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਐ –

ਮ੍ਰਿਗੀ ਅੰਗ — ਬੁਖਾਰ ਅੰਗ

ਖਾਂਸੀ ਅੰਗ — ਤਪੰਗ

ਮਾਧੋ : ਛਡੋ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਹੋਰ ਵੀ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੋ, ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਕੀ ?

ਵੈਦ : (ਨਸਵਾਰ ਦੀ ਚੂੰਢੀ ਲੈ ਕੇ) ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਏ।

ਮਾਧੋ : ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਦਸੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ?

ਵੈਦ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਿਐ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਉੱਕਾ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿਓ।

ਮਾਧੋ : ਵਿਚਾਰਾ ! ਉਹਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਡੱਕੀ ਰਖਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਏ।

ਵੈਦ : ਹੋਰ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦੇ ਓ? ਕੱਤਕ ਦੀ ਧੁੱਪ ਤੇ ਹਵਾ ਦੋਵੇਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਮਾੜੀਆਂ ਨੇ।

ਮਾਧੋ : ਤਾਂ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤਾੜੀ ਰਖੀਏ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨੀਂ ?

ਵੈਦ : ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ — ਪਵਨੰਮ, ਸੂਰਯੰਮ ...

ਮਾਧੋ : ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਆਪਣੇ ''ਪਵਨੰਮ, ਸੂਰਯੰਮ'' ਨੂੰ ! ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਰੀਏ ਕੀ ਇਹ ਦਸੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਦਵਾਈ ਬੜੀ ਕੌੜੀ ਏ। ਵਿਚਾਰਾ ਮੁੰਡਾ ਇਸ ਦਾ ਘੁਟ ਕਿਵੇਂ ਭਰੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੁਟ ਭਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਟਦੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਾਲਜਾ ਪਾਟਦੈ।

ਵੈਦ : ਜਿੰਨਾ ਮੂੰਹ ਵੱਟੇ ਉਨੀ ਹੀ ਔਸ਼ਧੀ ਸਫਲ ਸਮਝੋ।

(ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

(ਠਾਕੁਰ ਦਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼।)

ਮਾਧੋ : ਬੁਰੇ ਫਸੇ, ਉਹ ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦੈ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਕਿਉਂ ? ਕਿਉਂ ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਲਤ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਏਂ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਬਾਲ ਏਂ? ਤੇ ਤੇਰੇ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਨਿੱਕਾ ਨਿਆਣਾ ਏਂ ? ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਘਾਬਰਦਾ ਏਂ?

ਮਾਧੋ : ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਉਹ ਕਿਵੇਂ ?

ਮਾਧੋ : ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਕਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੈਂ ਮੰਨਿਆਂ।

ਮਾਧੋ : ਤੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਈ ਏਂ ਭਰਾਵਾ ਮੈਂ ਕਿਸ ਬਿਪਤਾ ਨਾਲ ਦੋ ਦਮੜੇ ਜੋੜੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਿਆਣਾ ਐਵੇਂ ਕਿਧਰੋਂ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਖਿੜਦਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਧਨ ਖੇਹ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮੋਹ ਲਿਆ ਏ ਕਿ –

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਰੁਪਈਆਂ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪਏ ! ਹੁਣ ਜਿੰਨਾ ਖਰਚ ਕਰੇਂ ਉਨਾ ਈ ਪੁੰਨ !

ਮਾਧੋ : ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਮਾਈ ਦਾ ਕੀੜਾ ਸਾਂ। ਬਸ ਰੁਪਏ ਲਈ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਕਮਾਉਨਾ, ਤਾਂ ਕਮਾਉਣਾ ਆਨੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਚੰਗਾ ਏ ਭਾਈ, ਚੰਗਾ ਏ ! ਪਰ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਏ ?

ਮਾਧੋ : ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਪੇਕਿਓਂ ਸਾਕੋਂ ਭਤੀਜਾ ਏ। ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਪਿਉ ਵੀ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਏ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਫੇਰ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਏ।

ਮਾਧੋ : ਵੈਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਵਾਤ, ਪਿੱਤ ਤੇ ਬਲਗਮ 'ਕੱਠੇ ਹੀ ਚੰਬੜ ਗਏ ਨੇ। ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਇਕੋ ਇਲਾਜ ਏ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਤਕ ਦੀ ਹਵਾ ਤੇ ਧੁਪ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਤੂੰ ਏਂ ਕਿ ਬੱਢੇ ਵਾਰੇ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਈ ਨਹੀਂ ਪਰਚਦਾ ਜਦ ਤੀਕ ਤੂੰ ਨਿੱਕਿਆ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਾ ਕੱਢ ਲਵੇਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੈਥੋਂ ਡਰਦਾਂ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਤੂੰ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ। ਕੱਤਕ ਦੀ ਹਵਾ ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਾਂ ! ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਘਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਆਵਾਂ, ਫੇਰ ਆ ਕੇ ਤੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢਾਂਗਾ।

(ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਝਾਕੀ ਦੂਜੀ

(ਅਮਲ ਗੁਪਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ)

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ !

ਮਾਧੋ : ਕੀ ਐ ਅਮਲ ?

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਹੜੇ ਤੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ?

ਮਾਧੋ : ਨਾ ਮੇਰਾ ਲਾਲ !

ਅਮਲ : ਵੇਖ ਨ ਫੁੱਫੜ, ਉਹ ਜਿਥੇ ਭੂਆ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਦਾਲ ਦਲਦੀ ਏ, ਕਾਟੋ ਆਪਣੀ ਪੂਛਲ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛਿਲਤਰਾਂ ਕਤਰ ਕੁਤਰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ - ਕੀ ਉਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ?

ਮਾਧੋ : ਨਾ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ, ਨਾ ।

ਅਮਲ : ਹਾਏ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਕਾਟੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੌਜਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ! ਪਰ ਫੁੱਫੜ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ ?

ਮਾਧੋ : ਵੈਦ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਆਖਿਐ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮਾੜਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਵੈਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ?

ਮਾਧੋ : ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਕਰਦੈਂ ? ਵੈਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਐਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ -

ਅਮਲ : ਲੈ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਏ ?

ਮਾਧੋ : ਵਾਹ ਵਾਹ ! ਤੈਨੂੰ ਐਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ?

ਅਮਲ : (ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ) ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੋਥੀ ਨਹੀਂ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹੀ - ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਮਾਧੋ : ਵੇਖ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪੰਡਤ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨੇ। ਉਹ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਝਾਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇਂਗਾ - ਫੇਰ ਤੂੰ ਵੀ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਵੱਡੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹੇਂਗਾ। ਲੋਕ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਗੇ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ ਫੁੱਫੜ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈਨਾਂ, ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ!
ਫੁੱਫੜ, ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ !

ਮਾਧੋ : ਇਹ ਤੂੰ ਕੀ ਆਖਦੈਂ ? ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ।

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਗੱਲ ਸੁਣ, ਆਖਰ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਖੇਂਗਾ ? ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਐਡਾ ਹੈ ਈ ਕੀ ?

ਅਮਲ : ਉਹ ਵੇਖ - ਆਪਣੀ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਿਸਦੀ ਪਹਾੜੀ ! ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ।

ਮਾਧੋ : ਕਮਲਾ ਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ! ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਕਾਜ ਨਹੀਂ। ਖ਼ਾਹਮਖ਼ਾਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ ! ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲੀ ਜਾਨੈਂ। ਗੱਲ ਸੁਣ, ਇਹ ਪਹਾੜ ਜੋ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਰਸਤਾ ਰੋਕੀ ਖੜਾ ਏ - ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਢੇਰ ਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ?

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ, ਤੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਖੜਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਐਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਇਹ ਬਾਹਵਾਂ ਚੁੱਕੀ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਏ। ਜੋ ਲੋਕ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਵੇਲੇ ਦੂਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ?

ਮਾਧੋ : ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਝੱਲੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਈ ਨੇ।

ਅਮਲਾ : ਫੁੱਫੜ, ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਇਕ ਝੱਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਮਾਧੋ : ਸਚ ਮੁਚ?

ਅਮਲ : ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਡਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਡਾਂਗ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪੋਟਲੀ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੜਵਾ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਜੁੱਤੀ। ਉਹ ਇਸੇ ਚਰਾਂਦ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੂੰ ਕਿਧਰ ਜਾਣੈਂ?'' ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ''ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ।'' ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ''ਤੂੰ ਜਾਨਾ ਕਿਉਂ ਏਂ?'' ਉਸ ਆਖਿਆ, ''ਮੈਂ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਚਲਿਆਂ।'' ਅੱਛਾ ਫੁੱਫੜ, ਕੀ ਕੰਮ ਵੀ ਲਭਣਾ ਪੈਂਦੈ ?

ਮਾਧੋ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਲੋਕ ਭਾਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਕੰਮ।

ਅਮਲ : ਆਹਾ ਜੀ ! ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਲੱਭਾ – ਫੇਰ ?

ਅਮਲ : ਜੇ ਨਾ ਲਭਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਲਭਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪੁਰਾਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਸੀ, ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾਂ – ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਥਲਿਉਂ ਝਰਣੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਏ, ਉਸ ਆਪਣੀ ਡਾਂਗ ਰੱਖ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧੋਤੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਪੋਟਲੀ ‘ਚੋਂ ਸੱਤੂ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀਣ ਲੱਗਾ। ਸੱਤੂ ਪੀ ਕੇ ਉਸ ਮੁੜ ਪੋਟਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਤੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਸੁੱਟ ਲਈ, ਧੋਤੀ ਨੂੰ ਖੁਚਾਂ ਤੀਕ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਵੱਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਰ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੂਆ ਨੂੰ ਆਖ ਛਡਿਐ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਝਰਨੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਕੇ ਸੱਤੂ ਪੀਵਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਤੇ ਤੇਰੀ ਭੂਆ ਨੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ?

ਅਮਲ : ਭੂਆ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਲੈ ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਝਰਨੇ ‘ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੱਤੂ ਪਿਆ ਲਿਆਵਾਂਗੀ। ਫੁੱਫੜ, ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵਾਂਗਾ?

ਮਾਧੋ : ਹੁਣ ਕਿਹੜੀ ਦੇਰ ਏ।

ਅਮਲ : ਦੇਰ ਨਹੀਂ ? ਪਰ ਮੈਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਚਲੇ ਜਾਣੈਂ।

ਮਾਧੋ : ਕਿਥੇ ਜਾਏਂਗਾ ?

ਅਮਲ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਵਿੰਗ ਖਾਂਦੇ ਝਰਨਿਆਂ ਦਿਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਧਰਦਾ ਮੈਂ ਪਾਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਬੂਹੇ ਭੇੜੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਲਭਦਾ ਹੋਇਆ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਅੱਛਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਲੈ ਫੇਰ ਤੂੰ ....

ਅਮਲ : ਪਰ ਫੇਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਖੇਂਗਾ ?

ਮਾਧੋ : ਤਾਂ ਫੇਰ ਤੂੰ ਕੀ ਬਣੇਂਗਾ ?

ਅਮਲ : ਹਾਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦਾ। ਸੋਚ ਕੇ ਦਸਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਵੀਂ।

ਅਮਲ : ਓਪਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।

ਮਾਧੋ : ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ?

ਅਮਲ : ਸੁਆਦ ਈ ਆ ਜਾਵੇ ! ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫੜ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਸਾਰੇ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅੰਦਰ ਡੱਕਿਆ ਰਹਵਾਂ।

ਮਾਧੋ : ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਏ, ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ ਹੁਣ, ਪਰ ਬੇਟਾ ਵੇਖੀਂ, ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਈਂ।

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਫੁੱਫੜ, ਮੈਂ ਵਿਹੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਹਵਾਂਗਾ।

(ਮਾਧੋ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਏ।)

(ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦਹੀ ਵਾਲਾ ਲੰਘਦਾ ਏ।)

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਦਹੀਂ ਲੈ ਲਉ ਦਹੀਂ ! ਮਿੱਠਾ ਸੋਹਣਾ ਦਹੀਂ।

ਅਮਲ : ਦਹੀਂ ਵਾਲੇ ! ਉਹ ਦਹੀਂ ਵਾਲੇ !

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਵਾਜਾਂ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨੈਂ ! ਦਹੀਂ ਲੈਣੈਂ ?

ਅਮਲ : ਕਿਵੇਂ ਲਵਾਂ ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਝੱਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ! ਜੇ ਕੁਝ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਕਿਉਂ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦੈਂ ?

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਜੇ ਜਾਣ ਜੋਗਾ ਹੁੰਦਾ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਮੇਰੇ ਨਾਲ ?

ਅਮਲ : ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੋਕੇ ਲਾਉਂਦਿਆਂ, ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸੁਣਦਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜੀਅ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : (ਵਹਿੰਗੀ ਲਾਹ ਕੇ) ਪੁੱਤ, ਤੂੰ ਐਥੇ ਬੈਠਾ ਕੀ ਕਰਦੈਂ ?

ਅਮਲ : ਵੈਦ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਐ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀਂ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਨਾ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਤੈਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ ਕਾਕਾ ?

ਅਮਲ : ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ। ਭਾਈ ਦਹੀਂ ਵਾਲਿਆ ਤੂੰ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਏਂ ?

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ।

ਅਮਲ : ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ ? ਬੜੀ ਈ ਦੂਰ ਏ ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ ?

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਓਸ ਪਾਂਚ-ਮੁੜਾ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਹੈ -ਸ਼ਾਮਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ।

ਅਮਲ : ਪਾਂਚ-ਮੁੜਾ ਪਹਾੜੀ .... ਸ਼ਾਮਲੀ ਨਦੀ ... ਕੀ ਪਤਾ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ ਵੇਖਿਆ ਈ ਹੋਵੇ। ਕਦੋਂ – ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਤੂੰ ਵੇਖਿਐ ? ਗਿਆ ਏਂ ਕਦੇ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਵਲ ?

ਅਮਲ : ਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਦੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਏ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ ਐ ਨਾ ... ਸੂਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਲਾਗੇ?

ਦਹੀ ਵਾਲਾ : ਤੂੰ ਠੀਕ ਆਖਨੈ ਕਾਕਾ।

ਅਮਲ : ਉਥੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਗਊਆਂ ਚਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਨੇ?

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਅਸ਼ਕੇ ਤੇਰੇ ! ਠੀਕ ਆਖਨੈਂ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਗਊਆਂ ਕੀ, ਵੱਗ ਚਰਦੇ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਬਲੇ ਬਲੇ ! ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਗੁਜਰੀਆਂ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਤਾਂ ਲਿਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲ ਸਾੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਕਾ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਦੇ ਉਥੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇਂਗਾ।

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ। ਸੱਚ ਆਖਨਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਵੈਦ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖੇਗਾ – ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਜਾਵੇਂਗਾ ?

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਕਾਕਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲਾਂਗਾ।

ਅਮਲ : ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੋਕਾ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਸਿਖਾਏਂਗਾ? ਦਹੀਂ ਲੈ ਲੋ ਦਹੀਂ ! ਮਿੱਠਾ ਸੁਹਣਾ ਦਹੀਂ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਿੰਗੀ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਹੋਕੇ ਲਾਂਦਾ ਜਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ।

ਦਹੀ ਵਾਲਾ : ਸੁਖੀ ਸਾਂਦੀ ਤੂੰ ਦਹੀਂ ਕਾਹਨੂੰ ਵੇਚੇਂਗਾ ਪੁੱਤ ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇਂਗਾ।

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੂਹੀ ਸੜਕ ਲਾਗਲੇ ਬੁੱਢੇ ਬੋਹੜ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਹੀਂ ਵੇਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ। ਭਲਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਕਾ ਲਾਉਦੈਂ। ਦਹੀਂ ਲੈ ਲੌ ਦਹੀਂ, ਮਿਠਾ ਸੁਹਣਾ ਦਹੀਂ... ਮੈਨੂੰ 'ਵਾਜ ਲਾਉਣੀ ਸਿਖਾ ਦੇ ਖਾਂ!

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : 'ਵਾਜ ਲਾਉਣੀ ਸਿਖਾ ਦੇ ! ਫੁੱਟੇ ਭਾਗ !

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਇਹ 'ਵਾਜ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਏ। ਜਿਵੇਂ ਉਚੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੈ - ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜਕ ਦੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੇਰੀ 'ਵਾਜ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ....ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਕਾਕਾ, ਲੈ ਇਕ ਡੋਨਾ ਦਹੀਂ ਦਾ ਖਾ ਲੈ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਨਾ - ਨਾ - ਨਾ - ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰ। ਜੇ ਤੂੰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਹੀਂ ਖਾ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਅਮਲ : ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਨਾ ?

ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ : ਕੋਈ ਚਿਰ ਚੁਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ...ਬੀਬਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦਹੀਂ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਏ - ਇਹ ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਸਿਖ ਲਿਆ ਏ।

(ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਏ)

ਅਮਲ : (ਹੇਕ ਲਾ ਕੇ) ਦਹੀਂ ਲੈ ਲੌ ਦਹੀਂ। ਮਿੱਠਾ ਸੁਹਣਾ ਦਹੀਂ। ਪਾਂਚ-ਮੁੜਾ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਦਹੀਂ ! ਸ਼ਾਮਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਗੁਜਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦਹੀਂ ! ਤੜਕੇ ਈ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਥੱਲੇ ਗਾਵਾਂ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਕੇ ਦੁੱਧ ਚੋਂਦੇ ਨੇ। ਤਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦਹੀਂ ਜਮਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹੀ ਦਹੀਂ। ਮਿੱਠਾ ਦਹੀਂ ! ਉਹ ਸੜਕ ਉਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ! ਉਹ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ! ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਤੇ ਸੁਣ ਜਾ।

(ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਆਉਣਾ)

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਕਿਉਂ ਡੰਡ ਪਾਈ ਜਾਨੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ?

ਅਮਲ : ਕਿਉਂ ਤੈਥੋਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਡਰਾਂ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ?

ਅਮਲ : ਕਿਥੇ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇਂਗਾ ? ਬੜੀ ਦੂਰ ? ਉਸ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਪਾਰ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਜੇ ਸਿੱਧਾ ਈ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ?

ਅਮਲ : ਰਾਜੇ ਕੋਲ ? ਲੈ ਚਲ ਨਾ ਫਿਰ। ਪਰ ... ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵੈਦ ਜੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਫੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਵੈਦ ਜੀ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਏ ? ਠੀਕ। ਤਾਂਹੀਉਂ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਪੂਣੀ ਵਾਂਗ ਬੱਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਕਾਲੋਂ ਫਿਰ ਗਈ ਏ, ਤੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਪਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ! ਤੂੰ ਹੁਣ ਘੜਿਆਲ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਣਾ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਹਾਲੇ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਅਮਲ : ਕੋਈ ਆਖਦੈ 'ਵੇਲਾ ਲੰਘਦਾ ਜਾਂਦੈ। ਕੋਈ ਆਖਦੈ 'ਵੇਲਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਈ ਤਾਂ ਵੇਲਾ ਹੋਵੇ !

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਵੇਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਈ ਮੈਂ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਵਾਂ।

ਅਮਲ : ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਘੜਿਆਲ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਏ। ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਈ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਦ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਭ ਜਣੇ ਖਾ ਪੀ ਚੁਕਦੇ ਨੇ ਤੇ ਫੁੱਫੜ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦੈ, ਤੇ ਭੂਆ ਰਾਮਾਇਣ ਪੜ੍ਹਦੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਊਂਘਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਪੇੜ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਸਾਡਾ ਕਤੂਰਾ ਪੂਛ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਤੁਨ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਏ - ਉਦੋਂ ਤੇਰਾ ਘੜਿਆਲ ਖੜਕਦੈ - ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਤੇਰਾ ਘੜਿਆਲ ਕਿਉਂ ਵਜਦਾ ਏ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਘੜਿਆਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਦਾ ਏ ''ਸਮਾਂ ਖਲੋਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਮਾਂ ਵਗਿਆ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''

ਅਮਲ : ਕਿਥੇ ਟੁਰਿਆ ਜਾਂਦੈ ? ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਅਮਲ : ਤਾਂ ਕੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦੇਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ ? ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇਸ - ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ - ਉਥੇ ਬੜੀ ਦੂਰ.....।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਉਸ ਦੇਸ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪੈਣੈ, ਬੱਲਿਆ।

ਅਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ...?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ?

ਅਮਲ : ਪਰ...ਪਰ... ਵੈਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਖ਼ਵਰੇ ਵੈਦ ਤੈਨੂੰ ਆਪੇ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਥੇ ਲੈ ਜਾਵੇ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਡੱਕੀ ਰਖਣੈ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਇਕ ਵੈਦ ਹੈ ਜੋ ਆ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਇਹ ਵੱਡਾ ਵੈਦ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗਾ ? ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀਦੀ, ਬੀਬਾ !

ਅਮਲ : ਨਾ – ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੈਠਾ ਹੀ ਹਾਂ – ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਠਾ ਗਏ ਨੇ ਉਥੋਂ ਹਿੱਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਤੇਰਾ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜਦਾ ਏ – ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਮੇਰੇ ਜੀਅ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੁੰਦੈ ! ਅੱਛਾ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲਿਆ !

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਕਿਉਂ ਚੰਨਿਆਂ ?

ਅਮਲ : ਭਲਾ ਇਸ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਉਸ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀ ਹੁੰਦੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਝੰਡਾ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਵੜਦੇ ਨੇ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਉਹ... ਉਥੇ ਨਵਾਂ ਡਾਕਖਾਨਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਮਲ : ਡਾਕਖਾਨਾ ? ਕਾਹਦਾ ਡਾਕਖਾਨਾ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਡਾਕਖਾਨਾ ਹੋਰ ਕਿਹਦਾ ਹੋਣੈ – ਰਾਜੇ ਦਾ ਡਾਕਘਰ। ਤੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਮੁੰਡਾ ਏਂ।

ਅਮਲ : ਰਾਜੇ ਦੇ ਡਾਕਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਹੋਰ ਕੀ। ਵੇਖੀਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੇਰੀ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਆਵੇਗੀ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ? ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਈ ਆਂ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਫੇਰ ਤਾਂ ਮੌਜ ਬਣ ਜਾਊ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੋਂ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੇਗੀ ? ਤੈਨੂੰ ਕਿਕਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਘੱਲੇਗਾ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝੰਡੇ ਵਾਲਾ ਡਾਕਖਾਨਾ ਕਿਉਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ? ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ।

ਅਮਲ : ਅੱਛਾ, ਜਦ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਤਾਂ ਕੌਣ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇਗਾ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਾਕੀਏ ਨੇ। ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗੋਲ ਗੋਲ ਬਿੱਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ - ਤੇ ਉਹ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ?

ਅਮਲ : ਹੱਛਾ, ਉਹ ਕਿਧਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਘਰ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਹੱਸਦਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਡਾਕੀਆ ਬਣਾਂਗਾ।

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਹਾ ਹਾ ਹਾ। ਡਾਕੀਆ ! ਵੱਡਾ ਕੰਮ ! ਧੁੱਪ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਮੀਂਹ, ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਗ਼ਰੀਬ - ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੰਡਦੇ ਫਿਰਨਾ - ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਏ !

ਅਮਲ : ਤੂੰ ਹੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਏਂ ? ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਏ। ਨਾ ਨਾ, ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬੜਾ ਚੰਗੈ - ਜਦ ਦੁਪਹਿਰ ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਘੜਿਆਲ ਵਜਦੈ - ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਫੇਰ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦ ਚਾਨਚਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜਾਗ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੇਖਨਾ, ਦੀਵਾ ਬੁੱਝ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਘੜਿਆਲ ਖੜਕ ਉਠਦਾ ਹੈ - ਟਨ ਟਨ ਟਨ !

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਉਹ ਮੁਖੀਆ ਤੁਰਿਆ ਆਉਦੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਖਿਸਕਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਿਪਤਾ ਖੜੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਅਮਲ : ਕੌਣ ਮੁਖੀਆ ? ਮੁਖੀਆ ਕੌਣ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਉਹ ਦੂਰ ਸਾਰੇ - ਸਿਰ ਉਤੇ ਤਾੜ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਛੱਤਰੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਹੀ ਮੁਖੀਆ ਬਣਾਇਆ ਏ ਉਸ ਨੂੰ ?

ਪਹਿਰੇਦਾਰ : ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਚੌਧਰ ਪੁਣਾ ਛਾਂਟਦਾ ਫਿਰਦਾ ਏ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਚੌਧਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਹ ਬੱਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਏ ! ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਨੇ। ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਲੈਣੀ - ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਧੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਜਾਨਾ ਆਂ ਹੁਣ, ਕੰਮ ਦਾ ਹਰਜ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਕਲ੍ਹ ਸਾਜ੍ਹਰੇ ਈ ਫਿਰ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ।

(ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਅਮਲ : ਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਜੇ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੌਜ ਹੀ ਬਣ ਜਾਏ ! ਮੈਂ ਤਾਕੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਵਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕੌਣ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏਗਾ? ਭੂਆ ਰਾਮਾਇਣ ਪੜ੍ਹਦੀ ਏ। ਕੀ ਉਹ ਰਾਜੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇਗੀ ? ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਾਂਗਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਿਆਂ ? ਚੌਧਰੀ ਜੀ ! ਏ ਚੌਧਰੀ ਜੀ ! ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ ਜਾਓ।

(ਮੁਖੀਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ)

ਮੁਖੀਆ : ਕੌਣ ਐਂ ਉਏ ਤੂੰ ? ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਨੈਂ। ਮਸਤਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਂਦਰ !

ਅਮਲ : ਤੁਸੀਂ ਚੌਧਰੀ ਓ – ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਈ ਮੰਨਦੇ ਨੇ।

ਮੁਖੀਆ : (ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ) ਹਾਂ ਹਾਂ ਮੰਨਦੇ ਨੇ – ਆਪਣੀ ਗੌਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਰਾਜੇ ਦਾ ਡਾਕੀਆ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਏ ?

ਮੁਖੀਆ : ਮੰਨੇ ਕਿਵੇਂ ਨਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਦੀ ਆਪਣੀ ? ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਮਜਾਲ !

ਅਮਲ : ਤੁਸੀਂ ਡਾਕੀਏ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਓ ਕਿ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਈ ਅਮਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਾਕੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿਨਾਂ।

ਮੁਖੀਆ : ਦਸ ਖਾਂ ਕਿਉਂ ?

ਅਮਲ : ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਵੇ ....

ਮੁਖੀਆ : ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ! ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਏ ?

ਅਮਲ : ਜੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ...

ਮੁਖੀਆ : ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ ! ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਨਿਰਾ ਅਜੂਬਾ ਏ ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ ! ਰਾਜੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਏ ? ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਜੋ ਹੋਇਆ ! ਤੇਰੇ ਮਿਲੇ ਬਾਝੋਂ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਆਕੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ! ਓਏ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਐ ਕਿ ਹੁਣ ਛੇਤੀ ਈ ਤੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਸਮਝ – ਅੱਜ ਜਾਂ ਭਲਕੇ!

ਅਮਲ : ਚੌਧਰੀ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇੰਜ ਔਖੇ ਔਖੇ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਓ ? ਕੁਝ ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਏ ?

ਮੁਖੀਆ : ਓਏ ! ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਕਰਾਂ ਮੇਰੀ ਮਜਾਲ ਏ ? ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰੀ ਏ ! ਮੈਂ ਵੇਖਣਾ ਏ, ਮਾਧੋ ਦੱਤ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਅਸਮਾਨੀ ਭੌਂਕਦੇ ਨੇ ! ਦੋ ਪੈਸੇ ਕੀ ਕਮਾ ਲਏ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਰੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਚਖਾਊਂਗਾ ਇਸਨੂੰ ਮਜ਼ਾ। ਓਏ ਠੀਂਗਨਿਆਂ ! ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਇਆਂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਈ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਸਰਕਾਰ ਚਿੱਠੀ ਪਾਵੇ !

ਅਮਲ : ਨ ਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੇਚਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਮੁਖੀਆ : ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਤੋਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਈ ਪਿਆਦਾ ਘਲ ਦੇਵੇਗਾ।

ਹੂੰਹ ! ਮਾਧੋ ਦੱਤ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ! ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਸੂਹ ਵੀ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ !

(ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਅਮਲ : ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ ਕੁੜੇ ? ਛਣ ਛਣ ਕਰਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਨੀ ਏਂ ! ਖਲੋ ਤੇ ਜਾ ਜ਼ਰਾ !

(ਕੁੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ)

ਕੁੜੀ : ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖੜੋਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਕਿਥੇ ? ਅੱਗੇ ਈ ਕੁਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਐ।

ਅਮਲ : ਤੇਰਾ ਖੜੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਮੇਰਾ ਵੀ ਏਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਕੁੜੀ : ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਜ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਤਾਰਾ ਹੋਵੇਂ। ਤੈਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ ? ਦੱਸ ਖਾਂ।

ਅਮਲ : ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ। ਵੈਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਏ।

ਕੁੜੀ : ਹਾਏ, ਫੇਰ ਨਾ ਜਾ ਖਾਂ। ਵੈਦ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਅੜੀ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਆਖਣਗੇ ਤੂੰ ਇੱਲਤੀ ਏਂ। ਬਾਹਰ ਝਾਕਣ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਮਨ ਡੋਲਦੈ, ਲੈ ਮੈਂ, ਰਤਾ ਕੁ ਤਾਕੀ ਭੀੜ ਦਿਆਂ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ, ਭੀੜੀਂ ਨਾ ! ਬਸ ਇਹੋ ਤਾਕੀ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਏ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬੰਦ ਏ। ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ ? ਦੱਸ ਖਾਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ।

ਕੁੜੀ : ਮੈਂ ਸੁਧਾ ਹਾਂ।

ਅਮਲ : ਸੁਧਾ ?

ਸੁਧਾ : ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ? ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਾਲੀ ਦੀ ਧੀ।

ਅਮਲ : ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੁੰਨੀ ਐਂ ?

ਸੁਧਾ : ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚੰਗੇਰ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਉਂਨੀ ਆਂ ਤੇ ਹਾਰ ਪਰੋਨੀ ਆਂ। ਹੁਣ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਚੱਲੀ ਆਂ।

ਅਮਲ : ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਚੱਲੀ ਏਂ ? ਇਸ ਲਈ ਤੇਰੇ ਪੈਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇਰੀਆਂ ਪੰਜੇਬਾਂ ਛਣਕਦੀਆਂ ਨੇ – ਛਣ ਛਣ ਛਣ! ਹਾਏ ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਟਹਿਣੀ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੀ, ਉਥੋਂ ਤੈਨੂੰ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਦੇਂਦਾ।

ਸੁਧਾ : ਸਚੀ ਮੁਚੀਂ ? ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਏ !

ਅਮਲ : ਪਤਾ ਏ। ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਚੰਪਾ ਫੁੱਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸੱਤ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦੈ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਣ ਦੇਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾ ਸਕਦਾਂ – ਬੜੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਥੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ, ਜਿਥੇ ਪਤਲੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉਤੇ ਮਨਵਾ ਪੰਛੀ ਬੈਠਾ ਝੂਲਦੈ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਚੰਪਾ ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜ ਸਕਦਾਂ। ਤੂੰ ਬਣੇਂਗੀ ਮੇਰੀ ਪਾਰੁਲ ਭੈਣ ?

ਸੁਧਾ : ਤੂੰ ਤਾਂ ਝੱਲਾ ਏਂ ! ਭਲਾ ਮੈਂ ਕਿਕਣ ਪਾਰੁਲ ਬਣ ਸਕਣੀ ਆਂ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਆਂ — ਸ਼ਸ਼ੀ ਮਾਲਣ ਦੀ ਧੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਤ ਐਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਰ ਪਰੋਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਜੇ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਇਥੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਕਿੰਨੀ ਮੌਜ ਹੁੰਦੀ !

ਅਮਲ : ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੀ ਕਰਦੀ ?

ਸੁਧਾ : ਫੇਰ ਮੈਂ ਗੁੱਡੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਂਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਣੋਂ ਬਿੱਲੀ ਏ ਨਾ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਡਦੀ। ਅੱਛਾ ਚਲਾਂ ਹੁਣ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਐ ਜੇ ਵੇਲਾ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੇ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਕਰ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਨੇ।

ਸੁਧਾ : ਠੀਕ। ਪਰ ਤੂੰ ਇੱਲਤਾਂ ਨਾ ਕਰ। ਬੀਬਾ ਰਾਣਾ ਬਣ ਕੇ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿ। ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਮੁੜਦੀ ਵਾਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਅਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦੇ ਜਾਵੇਂਗੀ ?

ਸੁਧਾ : ਫੁੱਲ – ਮੁਫਤ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਜਾਵਾਂ ? ਪੈਸੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਜਦ ਵੱਡਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤੇ ਕੰਮ ਲਭਣ ਲਈ ਉਸ ਝਰਨੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਸੁਧਾ : ਹੱਛਾ ! ਠੀਕ ਏ।

ਅਮਲ : ਤਾਂ ਤੂੰ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਵੇਂਗੀ ਨਾ ?

ਸੁਧਾ : ਆਵਾਂਗੀ।

ਅਮਲ : ਆਵੇਂਗੀ ?

ਸੁਧਾ : ਹਾਂ, ਆਵਾਂਗੀ।

ਅਮਲ : ਭੁੱਲੇਂਗੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ? ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਅਮਲ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹੇਗਾ ਨਾ?

ਸੁਧਾ : ਯਾਦ ਰਵ੍ਹੇਗਾ। ਭੁੱਲਾਂਗੀ ਨਹੀਂ।

(ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ)

ਅਮਲ : ਭਰਾਓ ! ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰ ਚੱਲੇ ਓ? ਰਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖੜੋ ਜਾਓ।

ਮੁੰਡੇ : ਅਸੀਂ ਖੇਡਣ ਚਲੇ ਆਂ।

ਅਮਲ : ਕੀ ਖੇਡੋਗੇ ਤੁਸੀਂ ਭਰਾਓ ?

ਮੁੰਡੇ : ਅਸੀਂ ਹਾਲੀ ਹਾਲੀ ਬਣਨ ਖੇਡਾਂਗੇ।

ਪਹਿਲਾ ਮੁੰਡਾ : (ਸੋਟੀ ਵਿਖਾ ਕੇ) ਇਹ ਸਾਡਾ ਹਲ।

ਦੂਜਾ : ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਆਂ।

ਅਮਲ : ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਡੋਗੇ ?

ਮੁੰਡੇ : ਹਾਂ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ।

ਅਮਲ : ਫੇਰ ਤਰਕਾਲੀਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਘਰ ਮੁੜੋਗੇ ?

ਮੁੰਡੇ : ਹਾਂ, ਤਰਕਾਲੀਂ ਮੁੜਾਂਗੇ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਾਕੀ ਅਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਓ।

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾ ਨਾ। ਚਲ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡੀਏ।

ਅਮਲ : ਵੈਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਏ।

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਵੈਦ ! ਕੀ ਤੂੰ ਵੈਦ ਦੇ ਆਖੇ ਚਲਦੈਂ ? ਚਲੋ ਬਈ ਚਲੋ, ਸਾਨੂੰ ਚਿਰ ਹੁੰਦੈ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਭਾਈ । ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਾਕੀ ਸਾਹਮਣੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਖੇਡੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਾਂਗਾ।

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਏਥੇ ਕਾਸਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡੀਏ ?

ਅਮਲ : ਇਹ ਵੇਖ ਖਾਂ, ਮੇਰੇ ਖਡੌਣੇ ਪਏ ਨੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਲੈ ਲਉ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਖੇਡਣਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਏਥੇ ਪਏ ਪਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਡੌਣਿਆਂ ਉਤੇ ਧੂੜ ਈ ਪੈਂਦੀ ਏ ਨਾ - ਮੇਰੇ ਕਿਸ ਕੰਮ ਦੇ ?

ਮੁੰਡੇ : ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ ! ਕਿੱਡੇ ਸੋਹਣੇ ਖਿਡੌਣੇ ਨੇ ! ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਏ! ਤੇ ਇਹ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ! ਤੇ ਇਹ ਬਾਂਕਾ ਸਪਾਹੀ ! ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਨੇ ? ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ ?

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਨੂੰ। ਸਭ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ !

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਪਰ ਅਸਾਂ ਮੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ।

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਮੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਅੱਛਾ, ਕੋਈ ਝਿੜਕੇਗਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ?

ਅਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਝਿੜਕਦਾ। ਪਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤਾਕੀ ਅਗੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਖੇਡਣਾ ਪਏਗਾ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖਿਡੌਣੇ ਲਿਆ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਮੁੰਡੇ : ਚੰਗਾ ਭਾਈ ਅਸੀਂ ਨਿੱਤ ਏਥੇ ਖੇਡਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਏ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਉ - ਅਸੀਂ ਲੜਾਈ ਲੜਾਈ ਖੇਡਾਂਗੇ। ਬੰਦੂਕ ਕਿਥੋਂ ਲਈਏ ? ਉਹ - ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਨਾਂ ਪਿਆ ਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਬੰਦੂਕ ਬਣਾ ਲੈਨੇ ਆਂ। ਪਰ ਭਾਈ, ਤੂੰ ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਜਾਨਾ ਏਂ ।

ਅਮਲ : ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਨੀਂਦਰ ਆਈ ਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਘੂਕੀ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਬੈਠਾਂ ਆਂ। ਹੁਣ ਬੈਠਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਅੰਬ ਗਈ ਏ।

ਇਕ ਮੁਡਾ : ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਏ – ਹੁਣੇ ਤੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਕਿਉਂ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ? ਸੁਣ ! ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਹਾਂ, ਇਹ ਵੱਜਦਾ ਏ, ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਮੈਨੂੰ ਸੌਂ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖ ਰਿਹਾ ਏ।

ਇਕ ਮੁਡਾ : ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਲਦੇ ਆਂ । ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗੇ।

ਅਮਲ : ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਨਾਂ ਭਰਾਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਓ – ਤੁਸੀਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਡਾਕ ਘਰ ਦੇ ਡਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਓ ?

ਮੁੰਡਾ : ਹਾਂ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।

ਅਮਲ : ਉਹ ਕੌਣ ਨੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕੀ ਨੇ ?

ਇਕ ਮੁੰਡਾ : ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਏ ਬਾਦਲ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਏ ਸ਼ਰਤ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਅੱਛਾ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਵੇ – ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਣ ਲੈਣਗੇ ?

ਮੁੰਡਾ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਚਿੱਠੀ ਉਤੇ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਈ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਣਗੇ।

ਅਮਲ : ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਆਉ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਿਆਣ ਕਰਾ ਦਿਉਗੇ ਨਾ ?

ਮੁੰਡੇ : ਅੱਛਾ, ਕਰਾ ਦਿਆਂਗੇ।

(ਪਰਦਾ)

ਝਾਕੀ ਤੀਜੀ

(ਅਮਲ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ)

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ, ਅੱਜ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਤਾਕੀ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ? ਵੈਦ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਏ ਕੀ ?

ਮਾਧੋ : ਹਾਂ, ਪੁੱਤ ! ਉਥੇ ਰੋਜ਼ ਬੈਠ ਬੈਠ ਕੇ ਈ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਰੋਗ ਵੱਧ ਗਿਆ ਏ।

ਅਮਲ : ਨਹੀਂ ਫੁੱਫੜ, ਆਪਣੇ ਰੋਗ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਉਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਏ।

ਮਾਧੋ : ਉਥੇ ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਤੂੰ ਨਗਰ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨੱਢਿਆਂ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਗੰਢ ਲਈ ਏ ! ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਅਗੋ ਰੋਜ਼ ਮੇਲਾ ਈ ਲਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਰ ਝੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿਤੇ ? ਵੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਕਿਵੇਂ ਬੱਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ...!

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ, ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਉਹ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਕੀ ਕੋਲ ਨਾ ਬੈਠਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਤੇ ਮੁੜ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਮਾਧੋ : ਇਹ ਤੇਰਾ ਨਵਾਂ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਕਿਹੜਾ ਏ ?

ਅਮਲ : ਉਹੀ ਜਿਹੜਾ ਰੋਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਦੂਰ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਨੇ।

ਮਾਧੋ : ਕਿਹੜਾ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਅਮਲ : ਬਸ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਏ। ਹਾੜ੍ਹੇ ਫੁੱਫੜ, ਇਕ ਵਾਰ ਆਖ ਆ ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ।

(ਸਾਈਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਆਹ ਵੇਖ, ਆ ਗਿਆ ਏ ਉਹ ! ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਉਰੇ ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾ।

ਮਾਧੋ : ਇਹ ਕੀ ! ਇਹ ਤਾਂ —

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : (ਅੱਖ ਮਾਰ ਕੇ) ਆਹੋ, ਮੈਂ ਆਂ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ।

ਮਾਧੋ : ਕੀ ਰੀਸਾਂ ਨੇ ਤੇਰੀਆਂ ! ਤੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ !

ਅਮਲ : ਇਸ ਵਾਰ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਗਿਆ ਸੈਂ, ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬਸ ਤੁਰਿਆ ਈ ਆਉਨਾਂ।

ਮਾਧੋ : ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਅਚਰਜ ਏ ? ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਖਰਚਾਂ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਜਿਧਰ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਈ, ਤੁਰ ਪਏ।

ਅਮਲ : (ਤਾੜੀ ਵਜਾ ਕੇ) ਮੌਜ ਏ ਤੈਨੂੰ । ਯਾਦ ਏ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਲਵੇਂਗਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਹਾਂ ਹਾਂ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਏ। ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰ ਸਿਖਾ ਦੇਵਾਂਗਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨਾ ਸਮੁੰਦਰ, ਨਾ ਜੰਗਲ, ਨਾ ਪਹਾੜ – ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੜੋ ਸਕੇਗੀ।

ਮਾਧੋ : ਕਿਹੀਆਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਓ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਅਮਲ ਬੱਚਾ, ਪਹਾੜ, ਪਰਬਤ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਇਸ ਫੁੱਫੜ ਨਾਲ ਵੈਦ ਜੀ ਆ ਰਲੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰ ਧਰੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ ਫੁੱਫੜ, ਤੂੰ ਵੈਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਦਸੀਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਵ੍ਹਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਾਈਂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਮੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਨਾ ਸਮੁੰਦਰ, ਨਾ ਪਰਬਤ, ਨਾ ਪਹਾੜ – ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਨਾ ਨਾ ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਪੁੱਤ। ਬਸ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਈ ਮੁਹਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਰਟੀਦੀ। ਤੇਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਡੁੱਬਦਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਖਾਂ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ, ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਟਾਪੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਏ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਅਸਚਰਜਾਂ ਭਰੀ ਧਰਤੀ ! ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ – ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉੱਡਦੇ ਨੇ।

ਅਮਲ : ਆਹਾ, ਮੌਜ ਏ ! ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਈ ਏ ਨਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਹੋਰ ਕੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਈ ਏ।

ਅਮਲ : ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਪਹਾੜ ਨੀਲੇ ਨੇ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਨੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਤਰਕਾਲੀਂ ਜਦ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਤੇ ਸਾਵੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜਦੀਆਂ ਨੇ – ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਰੰਗ, ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਰੰਗ – ਬਸ ਇਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ !

ਅਮਲ : ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਝਰਨੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਵਾਹ ! ਝਰਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਹਾੜ ਹੋਏ ਨੇ ਕਦੇ ? ਪੰਘਰੇ ਹੋਏ ਹੀਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਨੇ ਝਰਨੇ ਝਮ ਝਮ ਕਰਦੇ। ਪੱਥਰ ਗੀਟਿਆਂ ਨੂੰ ਖਣ-ਖਣਾਉਂਦੇ, ਕਲ ਕਲ ਕਰਦੇ, ਛਲ ਛਲ ਕਰਦੇ ਇਹ ਝਰਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੇ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਵੈਦ ਜੀ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਵੀ ਮਜਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਕਿਤੇ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਜੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਛੀ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਈ ਤੁੱਛ ਨਾ ਸਮਝਦੇ – ਇਕ ਪੰਖ-ਹੀਨ ਬੰਦਾ – ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਆਹਲਣਿਆਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਝਰਨਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਝੁੱਗੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਮਲ : ਜੇ ਮੈਂ ਪੰਛੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ....

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਤਾਂ ਬਿਪਤਾ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਣਿਆਂ ਏ, ਤੂੰ ਦਹੀਂ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਈ ਲਾਈ ਏ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਦਹੀ ਵੇਚਿਆ ਕਰੇਂਗਾ ? ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਇਹ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲਣਾ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਘਾਟਾ ਈ ਪਊ।

ਮਾਧੋ : ਬਸ ਬਸ, ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ ! ਜਾਪਦੈ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਦਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਛਡੋਗੇ। ਮੈਂ ਚੱਲਾਂ ਹੁਣ।

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ, ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ ਆ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਐ ?

ਮਾਧੋ : ਹੋਰ ਕੀ, ਚਲਿਆ ਈ ਗਿਐ। ਤੇਰੇ ਏਸ ਸਾਈਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇਂ ਲਈ ਉਹ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਈ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਥੋਂ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦਹੀਂ ਦਾ ਇਕ ਕਟੋਰਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਏ। ਆਖ ਗਿਆ ਏ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭਣੇਵੀਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਏ। ਕਮਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਬੈਂਡ ਵਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਜਾਣੈਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਸੀ।

ਅਮਲ : ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਭਣੇਵੀਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਸ : ਤਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਈ।

ਅਮਲ : ਆਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਸੋਹਣੀ ਵਹੁਟੀ ਬਣੇਗੀ। ਨੱਕ ਵਿਚ ਨੱਥ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਲਾਲ ਪੱਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾੜ੍ਹੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਾਲੀ ਗਊ ਦੀ ਧਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਝੱਗ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਲਿਆਵੇਗੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਵੇਗੀ। ਤੇ ਤਰਕਾਲੀਂ ਵਾੜੇ ਵਿਚ, ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੇਗੀ ਤੇ ਚੰਪਾ ਫੁੱਲ ਦੇ ਸੱਤ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਏਗੀ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ! ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਏ ਤੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ! ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਦਾ ਵੀ ਜੀਅ ਕਰ ਆਇਆ ਏ, ਵਿਆਹ ਨੂੰ ! ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਈ ਜਾਣ ਦੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ, ਜਦ ਤੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਜੋਗਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਭਣੇਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਲਗਾ।

ਮਾਧੋ : ਜਾ ਜਾ ! ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਹੁੰਦੀਆਂ !

(ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਅਮਲ : ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ, ਫੁੱਫੜ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੱਸ, ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਏ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਸੁਣਿਆਂ ਏ, ਚਿੱਠੀ ਤੁਰ ਤਾਂ ਪਈ ਏ। ਬਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਈ ਹੋਣੀ ਏ ਕਿਤੇ।

ਅਮਲ : ਰਾਹ ਵਿਚ ? ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ? ਕੀ ਉਸ ਦੂਰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਪਿਛੋਂ ਅਸਮਾਨ ਨਿੱਖਰ ਆਉਂਦੈ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਤੂੰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਈ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣੈਂ। ਉਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਈ।

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਨਣਾਂ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਇਹੀ ਤਾਂ ਵੇਖਣਾ ਏਂ - ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਨਾ ਏਂ ਤੂੰ ?

ਅਮਲ : ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ। ਪਰ ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਜਾਪਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਵੇਖਿਐ - ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ - ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਦੱਸਾਂ ? ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾਂ

ਰਾਜੇ ਦਾ ਡਾਕੀਆ ਪਹਾੜ ਤੋਂ 'ਕੱਲਾ ਉਤਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਏ - ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਲਾਲਟੈਨ, ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਡਾਕ ਦਾ ਥੈਲਾ । ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ? ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬੱਸ ਉਤਰ ਈ ਰਿਹਾ ਏ। ਪਹਾੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਜਿੱਥੇ ਝਰਨਾ ਵਲ ਖਾਂਦੀ ਨਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਏ - ਉਹ ਤੁਰਿਆ ਈ ਆ ਰਿਹਾ ਏ। ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਵਾਰ ਦੇ ਖੇਤ ਨੇ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੰਡੀਓ ਡੰਡੀ ਉਹ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਏ - ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਲ ਲੰਘਦੀ ਏ। ਉਸ ਆਲ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਉਹ ਤੁਰਿਆ ਈ ਆ ਰਿਹਾ ਏ - ਇਕੱਲਾ - ਰਾਤੀਂ ਵੀ ਤੇ ਦਿਨੇ ਵੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਂਡੇ ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ। ਚੱਕੀਰਾਹੇ ਪੂਛ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਠੁੰਗੇ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਸਕਨਾ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਨਾ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਉਛਲ ਪੈਂਦਾ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ :ਮੇਰੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਜੋਤ ਕਿਥੇ ? ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਕਰ ਕੇ - ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਅਮਲ : ਭਲਾ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨੈਂ ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਡਾਕਖਾਨਾ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ: ਹਾਂ, ਜਾਣਦਾ ਕੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਕੋਲ ਭਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਜਾਨਾਂ।

ਅਮਲ : ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ, ਜਦ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਭਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਜਾਵਾਂ। ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ ਮੈਂ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਬੇਟਾ, ਤੈਨੂੰ ਭਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ। ਰਾਜੇ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਦੇਣਾ ਏ ਉਂਜ ਈ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਖਲੋ ਕੇ ''ਜੈ ਹੋ, ਜੈ ਹੋ'' ਦੀ ਅਲਖ ਜਗਾ ਕੇ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਾਂਗਾ... ਮੈਂ ਖੰਜਰੀ ਵਜਾ ਕੇ ਨੱਚਾਂਗਾ। ਠੀਕ ਏ ਨਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ! ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਰਜਵੀਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੀ ਮੰਗੇਂਗਾ ਤੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ?

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਆਖਾਂਗਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਡਾਕੀਆ ਬਣਾ ਲੈ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਾਲਟੈਨ ਫੜੀ ਘਰ ਘਰ ਤੇਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ। ਜਾਨਣੈ ਸਾਈਂ ? ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਏ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਜੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਜੀਅ ਕਰੇ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਕੌਣ ਏ ਉਹ ?

ਅਮਲ : ਸ਼ਿਦਾਮ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਕੌਣ ਸ਼ਿਦਾਮ ?

ਅਮਲ : ਉਹੀ ਜਿਹੜਾ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲੰਗੜਾ ਏ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਮੇਰੀ ਤਾਕੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦੈ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਈ ਫਿਰਦੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਫੇਰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸਵਾਦ ਆਵੇਗਾ।

ਅਮਲ : ਓਸ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਏ ਕਿ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਨੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਫੁੱਫੜ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਤਾ ਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਖ ਦੇਵੇ। ਫੁੱਫੜ ਆਖਦੈ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਮੂਠ ਦਾ ਕਾਣਾ ਏ, ਝੂਠ ਮੂਠ ਦਾ ਲੰਗੜਾ ਏ। ਹੱਛਾ ਉਹ ਝੂਠ ਮੂਠ ਦਾ ਕਾਣਾ ਈ ਸਹੀ – ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਏ ਨਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਠੀਕ ਆਖਦਾ ਏਂ ਬੇਟਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਇਤਨਾ ਈ ਏ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖੀਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਣਾ ਆਖੋ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖੋ। ਉਹਨੂੰ ਭਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦੈ ?

ਅਮਲ : ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਦਸਦਾ ਜੁ ਆਂ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਥੇ ਏ ਤੇ ਫ਼ਲਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਥੇ। ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸਦੈਂ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਨਾ ਆਂ। ਤੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਹੌਲੇ ਫੁੱਲ ਦੇਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਥੇ ਰਤਾ ਕੁ ਛਾਲ ਮਾਰਿਆਂ ਪਹਾੜ ਟੱਪ ਜਾਈਦਾ ਏ, ਉਸ ਹੌਲੇ ਦੇਸ ਦੀ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਛਾ ਸਾਈਂ ਉਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੀ ਜਾਈਦਾ ਏ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਹ ਏ ! ਇਸ ਨੂੰ ਲਭਣਾ ਕੁਝ ਔਖਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਏ ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਸੇ ਈ ਨਾ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਬਸ ਭਿੱਖਿਆ ਈ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਨਾਂ ਪਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਤੂੰ ਤੁਰ ਫਿਰ ਲੈਨਾ ਏਂ, ਐਨਾ ਹਰ ਕੋਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਸਕਦਾ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਬੱਚਾ, ਘਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਐਡਾ ਕਾਹਦਾ ਦੁੱਖ ਐ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ, ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਮੁਕਦਾ ਈ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਦਾ ਰਾਜੇ ਦਾ ਡਾਕ ਖਾਨਾ ਵੇਖਿਆ ਏ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਏਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇਗੀ – ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾਂ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਨਾ ਪਤਾ ਸਈ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ – ਐਨਾ ਈ ਬਥੇਰਾ ਏ।

(ਮਾਧੋ ਦੱਤ ਦਾ ਆਉਣਾ)

ਮਾਧੋ : ਤੁਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਇਹ ਕੀ ਫ਼ਸਾਦ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਕਿਉਂ, ਹੋਇਆ ਕੀ ?

ਮਾਧੋ : ਸੁਣਿਆਂ ਏ ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮਾ ਛੱਡੀ ਏ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਹ ਡਾਕਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਤ ਕੀ ਏ ?

ਮਾਧੋ : ਸਾਡੇ ਪੰਚਾਨਣ ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਰਾਜੇ ਤਾਈਂ ਪੁਚਾ ਦਿਤੀ ਏ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਜੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਮਾਧੋ : ਤਾਂ ਫੇਰ ਸੰਭਲ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ ? ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਫਸਾਉਗੇ।

ਅਮਲ : ਸਾਈਂ, ਰਾਜਾ ਗੁੱਸਾ ਕਰੇਗਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਗੁੱਸਾ – ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਆਲੇ ਭੋਲੇ ਬਾਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਾਈਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਕਰੇਗਾ ! ਗੁੱਸਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ – ਵੇਖਾਂਗੇ ਫਿਰ।

ਅਮਲ : ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਅਜ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਈ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਹਨੇਰਾ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਜਾਪਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਪਨਾ ਹੋਵੇ। ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਏ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉੱਕਾ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਵੇਗੀ ਨਾਂ ? ਹੁਣੇ ਜੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਇਹ ਕਮਰਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ – ਜੇ – ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : (ਅਮਲ ਨੂੰ ਪੱਖੀ ਝਲਦੇ ਹੋਏ) ਆਵੇਗੀ, ਚਿੱਠੀ ਅੱਜ ਹੀ ਆਵੇਗੀ।

(ਵੈਦ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਵੈਦ : ਅਜ ਚਿਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਏ ?

ਅਮਲ : ਵੈਦ ਜੀ, ਅਜ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ ਸਭ ਕੁਝ, ਜਾਪਦੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਪੀੜ ਹਟ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਵੈਦ : (ਮਾਧੋ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ) ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਮੁਸਕਣੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਹ ਜਿਹੜਾ ''ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ'' ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਮਾੜੇ ਲੱਛਣ ਦਿਸਦੇ ਨੇ। ਚਕਰ ਧਰ ਆਖਦਾ ਏ.....।

ਮਾਧੋ : ਦੁਹਾਈ ਜੇ ! ਵੈਦ ਜੀ ਚਕਰ ਧਰ ਦਿੱਤ ਦੀ ਕਥਾ ਰਹਿਣ ਦਿਉ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਦਸੋ, ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਏ।

ਵੈਦ : ਜਾਪਦੈ, ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਣਾ ! ਮੈਂ ਤੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਜਾਪਦੈ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ ਲਗ ਗਈ ਏ।

ਮਾਧੋ : ਨਹੀਂ ਵੈਦ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਵਲ੍ਹਾਟ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਬੂਹਾ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦ ਹੀ ਰਖਣਾ।

ਵੈਦ : ਅੱਜ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਵਾ ਚਲ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਹੂ ਹੂ ਕਰ ਕੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਮਾੜੀ

ਹੈ, ਇਸ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀੜ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਜੜ ਦਿਉ। ਜੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਆਉਣ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਏ ? ਕੇ ਕੋਈ ਆ ਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਿਛਲਾ ਬੂਹਾ ਜੋ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੜਕੀ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਏ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ।

ਮਾਧੋ : ਅਮਲ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ, ਜਾਪਦੈ ਸੌਂ ਗਿਆ ਏ। ਇਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਇਉਂ ਲਗਦੈ, ਵੈਦ ਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।

ਵੈਦ : ਇਹ ਕੀ ? ਤੇਰੇ ਘਰ ਤੇ ਮੁਖੀਆ ਆ ਰਿਹਾ ਏ! ਇਹ ਕੀ ਮੁਸੀਬਤ? ਮੈਂ ਚੱਲਾਂ ਭਾਈ। ਪਰ ਤੂੰ ਜਾਹ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣੇ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ। ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਪੁੜੀ ਘਲ ਦੇਂਦਾਂ। ਉਹ ਖੁਆ ਕੇ ਵੇਖੋ। ਜੇ ਬਚਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁੜੀ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕੇਗੀ।

(ਮਾਧੋ ਦੱਤ ਤੇ ਵੈਦ ਜੀ ਦਾ ਜਾਣਾ)

(ਮੁਖੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਮੁਖੀਆ : ਕਿਉਂ ਉਏ ਬਾਂਦਰਾ !

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : (ਝਟ ਪਟ ਖੜਾ ਹੋਕੇ) ਸ਼ੀ... ਸ਼ੀ... ! ਚੁੱਪ !

ਅਮਲ : ਨਾ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ । ਤੂੰ ਸੋਚਦੈਂ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆਂ ! ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਰਿਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਇਉਂ ਜਾਪਦੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਸਰ੍ਹਾਂਦੀ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

(ਮਾਧੋ ਦੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਮੁਖੀਆ : ਓਏ ਮਾਧੋ ਦੱਤ, ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਗੇਲ ਏ।

ਮਾਧੋ : ਕੀ ਆਖਦੇ ਓ ਚੌਧਰੀ ਜੀ ? ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਆਂ।

ਮੁਖੀਆ : ਪਰ ਤੇਰਾ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੈ।

ਮਾਧੋ : ਨਿਆਣਾ ਏ, ਪਾਗਲ ਏ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਾ ਜਾਉ।

ਮੁਖੀਆ : ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਚਰਜ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਏ ? ਭਲਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਯੋਗ ਘਰ ਕਿਥੋਂ ਲਭਣੈ ? ਵੇਖਦਾ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਡਾਕਖ਼ਾਨਾ ਐਨ ਤੇਰੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਏ। ਓਏ ਮੁੰਡਿਆ ਤੇਰੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਪਈ ਏ।

ਅਮਲ : (ਤ੍ਰੱਭਕ ਕੇ) ਸੱਚ ?

ਮੁਖੀਆ : ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਝੂਠ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਦੀ ਯਾਰੀ ! (ਇਕ ਲਿਖਿਆ ਕਾਗਜ਼ ਫੜਾ ਕੇ) ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ। ਇਹ ਐ ਉਹਦੀ ਚਿੱਠੀ।

ਅਮਲ : ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਠੱਠਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ, ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ? ਤੂੰ ਦਸ ਤਾਂ ਕੀ ਸੱਚ ਮੁਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਏ ?

ਅਮਲ : ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਉਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ । ਅਜ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ਾਲੀ ਦਿਸਦੀ ਏ। ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਦੱਸੋ ਖਾਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ?

ਮੁਖੀਆ : ਰਾਜੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਏ ''ਮੈਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਿੱਲਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਖਣਾ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।'' ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ !

ਮਾਧੋ : (ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ) ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਦੁਹਾਈ ਰੱਬ ਦੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾ ਕਰੋ।

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਮਖ਼ੌਲ ! ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਮਜਾਲ ਏ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰੇ।

ਮਾਧੋ : ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ ਤੇਰਾ ਵੀ ਸਿਰ ਫਿਰ ਗਿਆ ਏ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫਿਰ ਗਿਆ ਏ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਜ ਇਸ ਚਿੱਟੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਅੱਖਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰਾਜਾ ਲਿਖਦਾ ਏ, 'ਉਹ ਆਪ ਅਮਲ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵੈਦ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।''

ਅਮਲ : ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ, ਔਹ ਵੇਖ ! ਔਹ ਸੁਣ ! ਉਸ ਦਾ ਨਰਸਿੰਙਾ ਵਜ ਰਿਹਾ ਏ। ਸੁਣਦੈਂ ਨਾ ?

ਮੁਖੀਆ : ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ ! ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਹੋਰ ਫਿਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਸਕੇਗਾ।

ਅਮਲ : ਚੌਧਰੀ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਓ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ ਮੁਚ ਹੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਆਓਗੇ – ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਿਆਓ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲੈਣ ਦਿਓ।

ਮੁਖੀਆ : ਨਾ, ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਉੱਜ ਭਾਵੇਂ ਝੱਲਾ ਏ। ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਏ।

ਅਮਲ : ਜਾਪਦੈ, ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ ਔਹ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜ ਰਿਹੈ ਟਨ ਟਨ ਟਨ – ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਸੰਝ ਦਾ ਤਾਰਾ ਨਿਕਲ ਆਇਐ ਸਾਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕੀ ਜੁ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਏ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵਾਂ।

(ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਠਕ ਠਕ)

ਮਾਧੋ : ਇਹ ਕੀ ! ਇਹ ਕੀ ! ਇਹ ਕੀ ਬਿਪਤਾ ਏ !

ਇਕ ਆਵਾਜ਼ : (ਬਾਹਰੋਂ) ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹੋ।

ਮਾਧੋ : ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?

ਆਵਾਜ਼ : ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹੋ।

ਮਾਧੋ : ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਇਹ ਕਿਤੇ ਡਾਕੂ ਤੇ ...

ਮੁਖੀਆ : ਕੌਣ ਐ ਓਏ ਮੈਂ ਪੰਚਾਨਣ ਮੁਖੀਆ ਬੋਲਦਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ? ਦੇਖੋ ਇਕ ਵਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਪੰਚਾਨਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਬਸ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ, ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਡਾਕੂ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ..।

ਮਾਧੋ : (ਤਾਕੀ ਵਿਚੋਂ ਮੂੰਹ ਕਢ ਕੇ) ਬੂਹਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਏ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

(ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਰਾਜਦੂਤ : ਮਹਾਰਾਜ ਅਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਣਗੇ।

ਮੁਖੀਆ : ਹੇ ਰੱਬਾ !

ਅਮਲ : ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ?

ਦੂਤ : ਅਜ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ।

ਅਮਲ : ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਏਗਾ – ਟਨ ਟਨ ਟਨ, ਟਨ ਟਨ ਟਨ ! ਉਦੋਂ ?

ਦੂਤ : ਹਾਂ ਉਦੋਂ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਵੈਦ ਨੂੰ ਘਲਿਆ ਏ।

(ਰਾਜਵੈਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਇਹ ਕੀ ! ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਬੰਦ। ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਉ ! ਜਿੰਨੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਉ। (ਅਮਲ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ) ਪੁੱਤ ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਤੇਰਾ ?

ਅਮਲ : ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਏ ਰਾਜ ਵੈਦ ਜੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪੀੜ ਨਹੀਂ। ਆਹ, ਸਭ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਵੇਖ ਸਕਣਾ – ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਤੀਕ ਚਮਕਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ...।

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਆਉਣਗੇ ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕੇਂਗਾ ?

ਅਮਲ : ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਆਖਾਂਗਾ, ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਆਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧਰੂ ਤਾਰਾ ਵਿਖਾਓ। ਜਾਪਦੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਏ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਏ, ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾ ਦੇਣਗੇ। (ਮਾਧੋ ਨੂੰ) ਇਸ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਆਗਮਨ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਰਖੋ (ਮੁਖੀਏ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ) ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ।

ਅਮਲ : ਨਾ ਨਾ, ਰਾਜ ਵੈਦ ਜੀ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਆਏ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਹੱਛਾ, ਜੇ ਇਹ ਤੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦੈ।

ਮਾਧੋ : (ਅਮਲ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ) ਬੇਟਾ, ਮਹਾਰਾਜ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਅਜ ਆਪ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਅਜ ਬੇਨਤੀ ਕਰੀਂ - ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਈ ਏਂ।

ਅਮਲ : ਇਹ ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਐ ਫੁੱਫੜ ਤੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ।

ਮਾਧੋ : ਕੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਏ ਪੁੱਤ ?

ਅਮਲ : ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਹਰਕਾਰਾ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਮੈਂ ਦੇਸ ਦੇਸ, ਘਰ ਘਰ ਉਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਫਿਰਾਂਗਾ।

ਮਾਧੋ : (ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ) ਹਾਏ ਮੇਰੇ ਭਾਗ।

ਅਮਲ : ਫੁੱਫੜ, ਮਹਾਰਾਜ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖੇਂਗਾ ...?

ਰਾਜਦੂਤ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖ ਦਿਤਾ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਖਿੱਲਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨਗੇ।

ਅਮਲ : ਖਿੱਲਾਂ ? ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਦੱਸ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦੇ।

ਮੁਖੀਆ : ਮੇਰੇ ਘਰ ਜੇ ਆਦਮੀ ਘੱਲ ਦਿਉ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ...।

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਉ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਬੈਠਾਂਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਰਹੀ ਏ। ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਦਿਉ। ਬਸ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਆਵੇ। ਸ਼ ਸ਼ ਸ਼... ਸੌਂ ਗਿਆ ਏ।

ਮਾਧੋ : (ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ ਨੂੰ) ਤੂੰ ਉਥੇ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆਂ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਏਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ? ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਏ। ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਏ? ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ? ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨੈ?

ਠਾਕਰ ਦਾਦਾ : ਚੁੱਪ ਕਰ, ਨਾਸਤਕਾ ! ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ।

(ਸੁਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼)

ਸੁਧਾ : ਅਮਲ !

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ ਏ।

ਸੁਧਾ : ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਫੁੱਲ ਲਿਆਂਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ?

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਹੱਛਾ, ਲਿਆ ਦੇਹ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲ।

ਸੁਧਾ : ਉਹ ਜਾਗੇਗਾ ਕਦ ?

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਹੁਣੇ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਗੇ।

ਸੁਧਾ : ਉਦੋਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਆਖ ਦਿਉਗੇ ?

ਰਾਜ ਵੈਦ : ਕੀ ਆਖੀਏ ?

ਸੁਧਾ : ਆਖਣਾ, ਸੁਧਾ ਤੈਨੂੰ ਫੁੱਲ ਦੇਣਾ ਭੁੱਲੀ ਨਹੀਂ।

(ਪਰਦਾ)

×××